

JAAROVERZICHT 2013-2014

Rapporten van het
Stedelijk informatiecentrum
archeologie & monumentenzorg

COLOFON

Tekst

Tim Bellens
Veerle Hendriks
Femke Martens
Karen Minsaer
Anne Schryvers
Jef Vansweevelt

met bijdragen van: Marleen Arckens, Tom Boncquet, Jordi Bruggeman, Jan De Beenhouwer, Anika Devroe, Niels Janssens, Joep Orbons, Rob Paulussen, Natasja Reyns, Caroline Ruyssaert, Maarten Smeets, Jeroen Vanden Borre, Vanessa Vander Ginst, Lisa Van Ransbeeck, Robrecht Vanoverbeke, Geert Vynckier, Inger Woltinge

Layout & eindredactie

Frans Caignie

Illustratieverantwoording

Stad Antwerpen dienst archeologie, tenzij anders vermeld
Steve Michiels: situatieplannen
Coördinaten volgens Google Earth

Wettelijk depot

D|2016|0306|44

copyright stad Antwerpen dienst archeologie

Zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de stad Antwerpen dienst archeologie mag geen enkel onderdeel of uittreksel van deze tekst worden weergegeven of in een elektronische databank worden gevoegd, noch gefotokopieerd of op een andere manier vermenigvuldigd.

April 2016

Foto omslag: opgraving van de laatmiddeleeuwse stadswal en -gracht nabij de Blauwe Toren
door archeologisch bureau BAAC Vlaanderen

INHOUDSTAFEL

INLEIDING

2

SITENUMMER

Vleeshuisstraat/Burchtgracht	A326	5
Grote Kauwenberg/Pieter Van Hobokenstraat	A327/1	8
Park Groot Schijn/Boterlaar/Silsburg	A335	12
Klapdorp 14-16 (Predikerinnenstraat)	A336	14
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal	A341	16
Falconrui (afbraak Zeemanshuis)	A344	18
Kleine Kauwenberg 15	A346	20
Van Schoonbekeplein 7	A350	23
Stijfselrui 32-34	A351	24
Sint-Jacobskerk	A352	26
Kipdorp 6-8	A353	28
Fort 6 (Wilrijk)	A355	30
Oude Leeuwenrui (Falconklooster)	A358	32
Kipdorp 44-48	A359	35
Lombardenstraat	A360	37
Meir 37-39	A361	39
Meir 77-79	A362	43
Melkmarkt 37-39	A363	45
Ledeganckkaai (Nieuw Zuid)	A365	47
Van den Hautelei (Deurne)	A367	50
Italiëlei 237-239	A368	51
Berkenrodelei (Groen Zuid Hoboken)	A369	54
Ijzerlaan	A371	55
Gorterstraat 7-9-11 - fase 1	A372	57
Kathedraal (portaal)	A373	62
Uitbreidingstraat	A375	64
Frankrijklei/Van Cuyckstraat	A377	66
Vrijdagmarkt/Heilige Geeststraat	A380	68
Tabaksvest 50-56	A381	70
Tabaksvest/Blauwtorenplein	A382	72
Vekestraat 12-18	A383	75
Beatrijslaan	A387	78
Grote Markt	A390	81
Plaatsnijdersstraat 2 (KMSKA)	A393	82

INLEIDING

Net zoals de stad steeds in verandering is, lijkt ook de archeologische wetgeving in Vlaanderen onderhevig aan veranderingen vanuit maatschappelijke, economische en internationale tendensen. De responsabilisering inzake onderzoek van bedreigd erfgoed en de daaraan gekoppelde contractarcheologie - de uitvoering van archeologische taken door privébedrijven - hebben ondertussen vaste voet aan de grond gekregen, ook in Antwerpen. Een twintigtal archeologische ondernemers zet zich dag na dag in om het archeologisch erfgoed in Vlaanderen te registreren en te onderzoeken, vaak met belangwekkende resultaten.

Wat is de rol van de stedelijke dienst archeologie in dit verander(en)de erfgoedlandschap? Meer dan ooit hebben de stadsarcheologen de taak en verantwoordelijkheid om opgravingsgegevens vanop het grondgebied van de stad Antwerpen te evalueren, te bundelen en te verspreiden naar een divers publiek. Het verlenen van wetenschappelijk advies aan uitvoerende archeologische bedrijven garandeert daarbij de blijvende toename en verfijning van kennis over het verleden van de stad, om van daaruit lessen te trekken voor onze toekomst. Zo ontdekten archeologen op de terreinen van het voormalige Falcontinnenklooster niet enkel restanten van het verdwenen klooster, maar ook de fundamente van wat beschouwd wordt als een laatmiddeleeuwse woontoren. In de Sint-Jacobskerk stootten archeologen dan weer op massief metselwerk, mogelijk van een voorloper van de huidige kerk. Dit zijn maar twee van de vele voorbeelden van opgravingsites waar de interactie tussen de stadsarcheologen en ondernemers in de archeologie een meerwaarde vormt voor de kennis over onze stad.

Naast het begeleiden van externe onderzoekers, blijft de stedelijke dienst archeologie onderzoek uitvoeren bij bouw- en infrastructuurwerken door de stad Antwerpen. Vaak levert het opgraven van een relatief klein perceel in de historische binnenstad al een schat aan archeologische en cultuurhistorische kennis op over een verdwenen gebouw of een stadswijk. De opgravingen in de Gorterstraat, waarbij tal van goed bewaarde sporen en vondsten het verhaal over middeleeuws Antwerpen helpen reconstrueren, zijn daar een sprekend voorbeeld van.

Kortom, meer dan dertig vindplaatsen waar opgegraven werd in de periode 2013-2014 illustreren eens te meer de

rijkdom en veelzijdigheid van het Antwerpse bodemarchief, met sporen en vondsten uit diverse cultuurperioden. Tal van nieuwe inzichten en opmerkelijke vondsten verdienen een plek in gespecialiseerde of populariserende publicaties, in tentoonstellingen of - beter nog - in de hoofden van Antwerpenaren en stadsbezoekers.

In dit jaaroverzicht worden de vooronderzoeken en opgravingscampagnes van 2013 en 2014 samengebracht onder de vorm van technische fiches. Deze bevatten, naast de aanduiding van hun locatie op het situatieplan, alle gegevens die de archeologische site kenmerken. Vooreerst wordt het historisch of landschappelijk kader geschetst, waarna de vraag wordt beantwoord waarom op de gegeven locatie archeologisch onderzoek uitgevoerd werd.

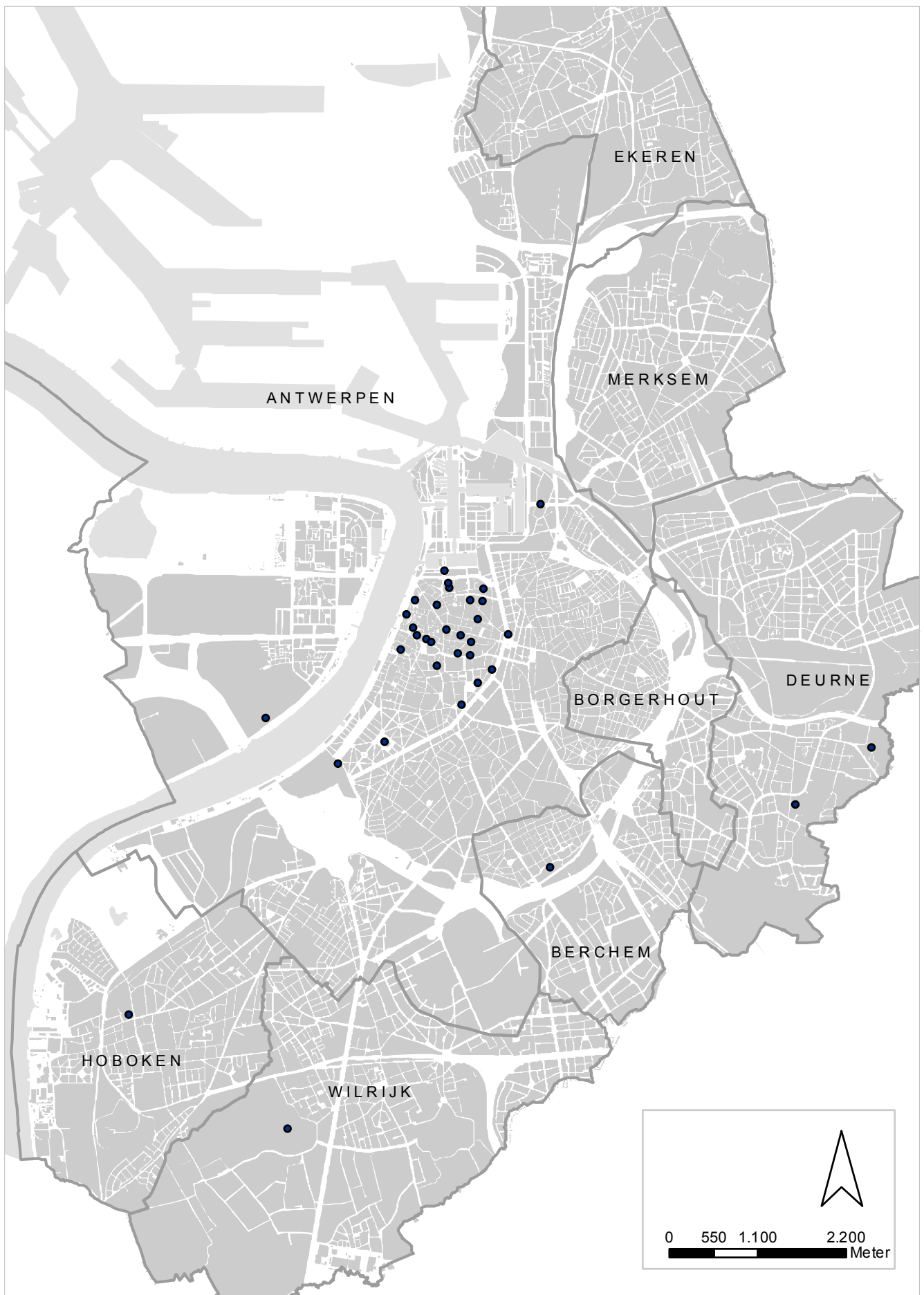
Naast de technische fiches van opgravingscampagnes die door de stadsarcheologen werden uitgevoerd, worden ook enkele opgravingen beschreven die werden uitgevoerd door private archeologische bedrijven. De namen van de auteurs die hieraan medewerkten zijn vermeld in het colofon.

Naargelang de omvang van het onderzochte gebied, de tijdsduur waarover de archeologen konden beschikken om hun onderzoek uit te voeren en de hoeveelheid aan sporen en archeologisch materiaal dat aan het licht kwam, zijn bepaalde sites belangrijker dan andere, wat tot uiting komt in de beschrijving van de resultaten van het onderzoek. Voor een uitvoeriger beschrijving ervan wordt, indien reeds uitgebracht, verwezen naar externe publicaties.

Wat in het bijzonder opvalt bij de opgravingen van 2013 en 2014 is het aantal sites waar bouwwerken werden aangetroffen die reeds in vorige jaren te voorschijn kwamen, maar die nu op andere locaties aangesneden werden. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de burchtmuur (site A326), het Falcontinnenklooster (site A358), de bastions van de Spaanse omwalling (site A368) of de Briamontomwalling (site 375).

Dit overzicht sluit aan op het *Jaaroverzicht 2011-2012* dat gepubliceerd werd als rapport 10 in de reeks Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg (december 2013).

Tim Bellens

Overzichtsplan van Antwerpen met aanduiding van de sites opgenomen in dit rapport

Detailplan van Antwerpen centrum met aanduiding van de sites opgenomen in dit rapport

VLEESHUISSTRAAT/BURCHTGRACHT

Sitenaam: Vleeshuisstraat/Burchtgracht
Sitecode: A326
Locatie: Vleeshuisstraat en Burchtgracht, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'22"N 4°23'55"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 1; Sectie A; Openbaar domein
Opdrachtgever: Stad Antwerpen
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: heraanleg openbaar domein en rioleringswerken
Datum onderzoek: september - oktober 2013
Aard onderzoek: archeologische begeleiding van de werken, prospectie met behulp van mechanische boringen en opgraving tot op beperkte diepte
Cultuurperiode: middeleeuwen, nieuwe tijd en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied Vleeshuisstraat bevindt zich ter hoogte van de middeleeuwse burcht, waarvan de vroegste versterkingsfasen teruggaan tot de late 9de eeuw. Op dat moment lijkt er al bewoning geweest te zijn, getuige schaars vroegmiddeleeuws vondstmateriaal. Onder de vroegmiddeleeuwse zogenaamde 'zwarte laag', waarop de vroegste burcht werd aangelegd in de vorm van een aarden omwalling met buitengracht, al dan niet voorafgegaan door palissade(n), schuilen Gallo-Romeinse sporen en steen-

tijdmateriaal. Binnenin het burchtareaal ontwikkelt zich een 10de-eeuwse handelsnederzetting waarin ambachtelijke activiteiten plaatsvinden. Vanaf de Ottoonse periode (10de-11de eeuw) transformeert de burcht zich tot een versterkt en versteend machtscentrum. In de late middeleeuwen en nieuwe tijd huisvest de burcht tal van iconische panden, waaronder omvangrijke pakhuizen zoals bijvoorbeeld *De Gans*.

Luchtopname met restanten van de burchtmuur (links), de kelderverdieping van 'De Gans' (midden) en middeleeuwse zand- en kleipakketten (rechts)

Visualisatie van het tracé van de middeleeuwse burchtmuur in de heraangelegde Vleeshuisstraat

In de Antwerpse burchtzone werd al meermaals archeologisch onderzoek uitgevoerd. Na de vroegste stadsarcheologische opgravingen in de periode 1952-1961 op drie locaties in de burcht, voerde de stedelijke dienst archeologie sporadisch terreinonderzoek uit doorheen de voorbije decennia. Zo bijvoorbeeld bij de aanleg van de waterkeringsmuur in de jaren 1970 en op drie grote bouwprojecten in 2008-2009. In de jaren 1980 voerde de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek (AVBG, nu Antwerpse Vereniging voor Bouwhistorie en Geschiedenis) waardevol onderzoek uit in de burchtgracht.

Vraagstelling

Het lokaliseren van de middeleeuwse burchtmuur en het vaststellen van de bewaringstoestand van de burchtmuur, het detecteren van de vroegmiddeleeuwse aarden wal en het registreren van overige archeologische sporen en vondsten om te komen tot een beter begrip van de ontwikkelingsgeschiedenis van de burchtzone.

Resultaten van het onderzoek

Een eerste doelstelling van het onderzoek bestond uit het lokaliseren en registreren van de middeleeuwse burchtmuur, met name het bij de aanleg van de Vleeshuisstraat afgebroken muurdeel. De burchtmuur bevindt zich op ongeveer een halve meter onder de bestrating en bestaat uit kalksteen en een lichtgrijze mortel. De muur vertoont twee knikken met daartussen een haaks buitenmuurdeel; mogelijk betreft het de onderbouw van een steunbeer en/of toren. De burchtmuur werd bemonsterd in functie van toekomstig petrografisch, mortel- en dateringsonderzoek. In de muurkern werden enkele volmiddeleeuwse scherven aangetroffen.

Ten westen van de aangetroffen burchtmuur situeren zich een aantal muren en vloeren in baksteen en kalkmortel. Deze behoorden tot de kelders van het verdwenen pakhuis *De Gans*, welke teruggaat tot een 15de-eeuwse patriciërs-woning. In totaal werden drie keldervolumes aangesneden. De steenbouwresten verkeerden in goede bewaringstoestand en werden na het archeologisch onderzoek afgedekt met geotextiel en zuiver zand.

Tussen en naast de resten van de historische bebouwing bevond zich een opeenvolging van zand- en kleipakketten, met daarin onder meer scherven in grijs kogelpot-aardewerk en roodbeschilderde waar, naast mosselschelpen, verbrande leembrokken en een dakpanfragment. Ter hoogte van deze grondpakketten werden tien mechanische boringen uitgevoerd door de Bodemkundige Dienst van België. Op minstens één boorpunt werden op meer dan drieënhalve meter onder het straatniveau houtresten aangetroffen. De samenstelling van de boorstalen is zeer divers: mogelijk betreft het restanten van de vroegmiddeleeuwse wal of van opvullagen tussen de wal en de latere burchtmuur.

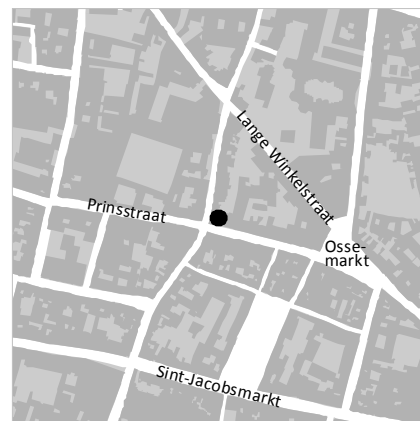
De rioleringswerken in de Burchtgracht werden archeologisch begeleid. Hierbij werden restanten van historische bebouwing op de gedempte burchtgracht aangetroffen.

De contouren van de burchtmuur en van de veronderstelde walpakketten werden weergegeven in de nieuwe bestrating, als blijvende herinnering aan de middeleeuwse burcht.

Tim Bellens

GROTE KAUWENBERG/PIETER VAN HOBOKENSTRAAT

Sitenaam:	Grote Kauwenberg/Pieter Van Hobokenstraat
Sitecode:	A327/1
Locatie:	Grote Kauwenberg 25-49 en Pieter Van Hobokenstraat 1-3, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'20"N 4°24'41"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 2; Sectie B; percelen 1256H, 1299A, 1300C, 1303P, 1305, 1306A, 1307A, 1308B, 1309, 1310A, 1312A, 1312B, 1313C, 1317B
Opdrachtgever:	Woonzorgcentrum O.-L.-Vrouw Antwerpen vzw
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	nieuwbouw en renovatie woonzorgcentrum
Datum onderzoek:	1 - 19 april 2013
Aard onderzoek:	archeologische begeleiding van de werken en opgraving tot op bouwdiepte
Cultuurperiode:	middeleeuwen, nieuwe tijd en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied bevindt zich net ten noordoosten van de middeleeuwse ruiendriehoek, waarvan de bewoningsgeschiedenis teruggaat tot de volle middeleeuwen. De te bebouwen percelen situeren zich binnen de zogenaamde derde stadsuitbreiding (1295-1314 AD) en kunnen bijgevolg resten van (laat)middeleeuwse bewoning bevatten. Van begin 14de tot begin 15de eeuw lag er ter hoogte van de Kauwenberg een omwalling (aarden wal en gracht) waarbuiten de bebouwing vanaf de eerste helft van de 15de eeuw verder uitdeinde.

Het toponiem *Coudenberch* (geattesteerd in 1391; VANDE WEGHE 1977, 252) heeft aanvankelijk betrekking op de zone van de huidige Prinsesstraat en/of Grote en Kleine Kauwenberg en houdt volgens Vande Weghe verband met de plaatselijke topografie en het microklimaat aan de buitenzijde van de laatmiddeleeuwse omwalling (IBID., 252-253). De Pieter Van Hobokenstraat is vernoemd naar de lakenbereider Pieter Ghysels, afkomstig uit Hoboken, die in het begin van de 16de eeuw veertien huizen liet oprichten in de pas geopende straat (IBID., 370-371).

In de omgeving van het projectgebied werd in het verleden meermaals archeologisch noodonderzoek door de stedelijke dienst archeologie uitgevoerd. Zo bijvoorbeeld in 2007 op de hoek van de Mutsaardstraat en de Minderbroedersstraat (site A266), waar onder meer vroegmiddeleeuws aardewerk werd aangetroffen. Het onderzoek in de Jezusstraat in 2008 (site A277) leverde

interessante afvalcontexten op uit de 16de en 17de eeuw. Tijdens opgravingen in 2010 en 2011 op de hoek Klapdorp/Mutsaardstraat (site A309) werden sporen van middeleeuwse steen- en houtbouw ontdekt, een houten waterput uit de 10de eeuw en afval van lederbewerking uit de late 14de-vroege 15de eeuw. Bij het onderzoek Paardenmarkt in 2011 (site A315) werden onder de 16de-eeuwse bebouwing eveneens middeleeuwse sporen gevonden.

Het onderzoek op de hoek Grote Kauwenberg/Pieter Van Hobokenstraat stelt onder meer tot doel na te gaan of er ook op het te bebouwen terrein sporen of vondsten uit de middeleeuwen aan te treffen zijn om zo de kennis over het vroegste landgebruik in dit deel van de stad te vergroten. Het projectgebied zelf was tot dusver geen voorwerp van archeologisch onderzoek.

Vraagstelling

Het in kaart brengen van de bewoningsgeschiedenis van het zuidwestelijk deel van het bouwblok tussen Grote Kauwenberg, Pieter Van Hobokenstraat, Lange Winkelstraat en Ossenmarkt: wat is het vroegste landgebruik, zijn er sporen van de laatmiddeleeuwse omwalling, hoe oud zijn de vroegste bewoningssporen en van welke aard, welke evolutie is merkbaar inzake bewoning, afvalbeheer, waterhuishouding, enz.? Daarnaast richt het archeologisch onderzoek zich naar het inzamelen en bestuderen van resten van de materiële cultuur van de vroegere bewoners.

Zicht over de opgraving, richting hoek Grote Kauwenberg/Pieter Van Hobokenstraat

Resultaten van het onderzoek

Verspreid over het onderzoeksterrein werden tal van afvalkuilen en -putten, funderingsmuren en een kelder-vloer geregistreerd en onderzocht. Als oudste anthroposol werd een sterk gebioturbeerde A-horizont opgemerkt. Een beperkt aantal sporen kan met deze laag in verband worden gebracht. Doorheen de oude A-horizont is in de noordelijke helft van het terrein een kuil gegraven om een rund in te begraven of te deponeren. Op stratigrafische basis lijkt het niet uitgesloten dat deze horizont en de hierboven vermelde sporen dateren uit de periode vóór de laatmiddeleeuwse omwalling uit de 14de eeuw. Van een laatmiddeleeuwse wal of gracht werden geen sporen of aanwijzingen teruggevonden.

Het merendeel van de archeologische sporen is gerelateerd aan de lintbebouwing ten oosten van de Grote Kauwenberg en ten noorden van de Pieter Van Hobokenstraat en dateert van na 1500 AD, als we de laatmiddeleeuwse omwalling als terminus post quem hanteren. We onderscheiden hierbij onder meer rechthoekige mestkuilen en halfsteense, ronde bakstenen afvalputten, vaak rijk aan archeologisch vondstmateriaal. Dit omvat o.a. wit, grijs en rood aardewerk, majolica, faïence, steengoed, verschillende soorten natuursteen, pijpen, plakketten in pijpaaarde, metaal, munten, bewerkt been en glas. De vulling van een aantal afvalcontexten werd zoveel mogelijk in bulk ingezameld en wacht nog op verdere behandeling.

Tim Bellens

Bron

VANDE WEGHE R., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*, Antwerpen, 1977.

Een gedeelte bakstenen afvalput met stortkoker

Bodem van een recipient met ingestempeld IHS-monogram op onderzijde voet, A327/V3/R68 (foto Guy Vermeylen)

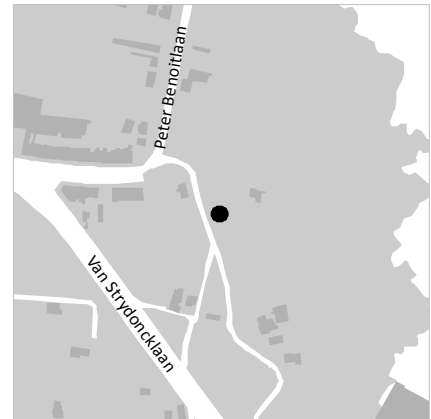
Speelkootje, A327/S58/V31/B4 (foto Guy Vermeylen)

Metalen gesp, A327/V31/ME1 (foto Guy Vermeylen)

PARK GROOT SCHIJN/BOTERLAAR/SILSBURG

Sitenaam:	Park Groot Schijn/Boterlaar/Silzburg
Sitecode:	A335
Locatie:	Boterlaar en Silzburg, 2600 Deurne
Coördinaten:	51°12'27"N 4°28'59"O
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 31; Deurne, Afdeling 5; Sectie B; blad 31; percelen 0304, 0305, 0311
Opdrachtgever:	Stad Antwerpen
Uitvoerder:	RAAP Archeologisch Adviesbureau
Aard bedreiging:	aanleg en inrichting van een park met volkstuinen; project 'Park Groot Schijn fase 1'
Datum onderzoek:	27 november - 3 december 2012 en vervolgens 23 - 28 januari 2013
Aard onderzoek:	opgraving naar aanleiding van de resultaten van een prospectie met ingreep in de bodem
Cultuurperiode:	prehistorie (ijzertijd), nieuwe tijd en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en /of landschappelijk)

Het natuurlijke landschap in het projectgebied kwam tot stand in de laatste circa 10.000 jaar (Holoceen). In deze periode vormden zich de huidige beekvalleien, onder andere de vallei van de Koude Beek die aan de oostzijde van het plangebied stroomt. Tijdens de prospectie met ingreep in de bodem is een voormalige natte depressie of oude meander van deze beek aangetroffen met ten oosten daarvan een kleine, wat hoger gelegen kop. Deze kop ligt centraal in het terrein waar een opgraving plaatsvond en laat zich dankzij de iets zandigere textuur en betere ontwatering goed herkennen op de bodem- en drainagekaart.

In het plangebied waren voorafgaand aan de prospectie geen archeologische vindplaatsen bekend. In de omgeving zijn wel sites bekend uit de bronstijd en ijzertijd. Verder liggen in de omgeving van het plangebied enkele historische hoeves waarvan de oudste teruggaan tot de 16de/17de eeuw. De dichtst bijgelegen historische bewoningskern is het gehucht Boterlaar, dat minstens teruggaat tot 1491. De suffix 'laar' verwijst doorgaans naar een lager gelegen, relatief nat gebied dat bijvoorbeeld in gebruik was als weidegrond. De prefix 'boter' verwijst naar het grote belang van veeteelt binnen het landbouwsysteem van het gehucht.

Vraagstelling

Op basis van de prospectie met ingreep in de bodem werden nederzettingen uit de late prehistorie (ijzertijd) verwacht en sporen uit de late middeleeuwen-nieuwe tijd. Het doel van het onderzoek is om de wetenschappelijke informatie van de vindplaats buiten de bodem te bewaren, middels een opgravingsrapport en primaire opgravingsdocumentatie.

Resultaten van het onderzoek

De archeologisch relevante sporen die tijdens het onderzoek zijn aangetroffen bestaan uit 145 paalsporen, 25 kuilen en 11 greppels. Dat het gebied in de steentijd al gebruikt werd door de mens, bewijzen een kleine klingkern en een afslag uit deze periode.

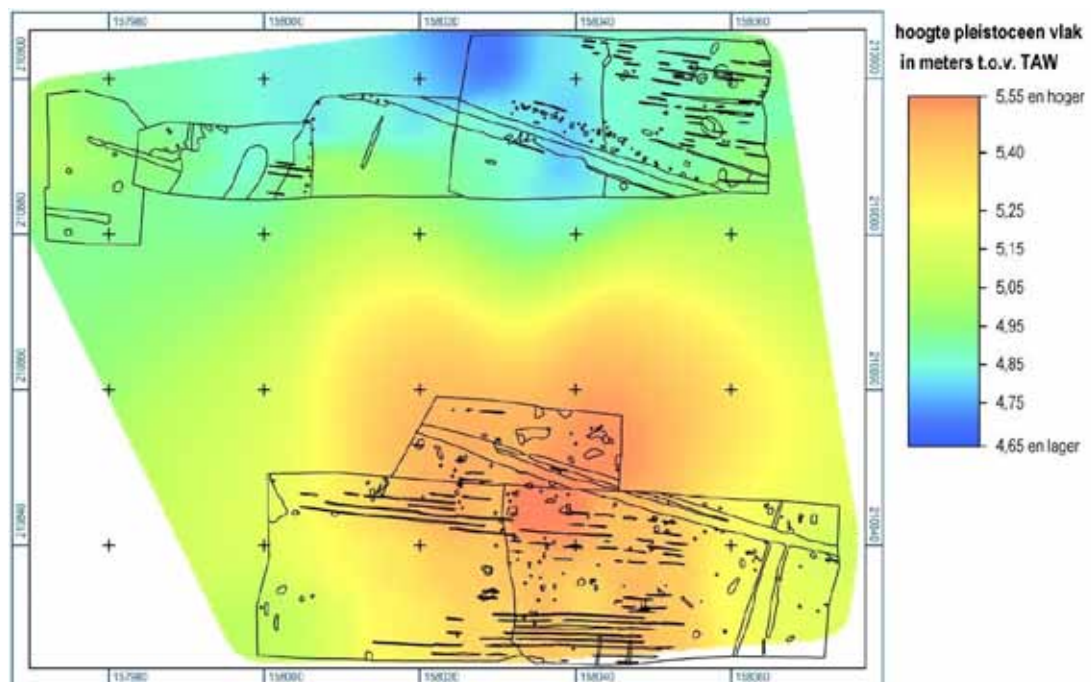
De belangrijkste sporen en resten stammen echter uit de prehistorie. De sporen bevatten vijf scherven handgevormd aardewerk die waarschijnlijk in de ijzertijd dateren. Het betreft een kleine sporenconcentratie op het zandleemkopje binnen het plangebied. Dergelijke zones waren interessante verblijfplaatsen door het gevarieerde aanbod aan voedselbronnen en grondstoffen in de beekvalleien. De precieze aard van de aangetroffen site is onduidelijk. Mogelijk betreft het sporen van bijgebouwtjes en spijkers die een economische of ambachtelijke functie hebben en in verband staan met een nog onbekende grotere site in de nabije omgeving. Anderzijds zou het kunnen gaan om één enkel erf of een tijdelijke verblijfplaats voor vissers, jagers of herders. Het zeer beperkte aantal vondsten lijkt in ieder geval te wijzen op een korte occupatieperiode of beperkte activiteit op de site.

Naast sporen uit de ijzertijd zijn diverse greppels en paalkuilen uit de nieuwe tijd en de 20ste eeuw vastgesteld. Het gros hiervan houdt verband met het historische gehucht Boterlaar en (historische of recente) landbouwactiviteiten. Zo fungeerden verschillende greppels als afbakening van landbouwpercelen en ten behoeve van de afwatering. Een puinlaag die uit de late 18de - 19de eeuw dateert, vormt het restant van historische bebouwing van het gehucht Boterlaar. Ook een gedempte poel, die alleen onderzocht is met boringen, behoort tot het gehucht Boterlaar.

Jef Vansweevelt

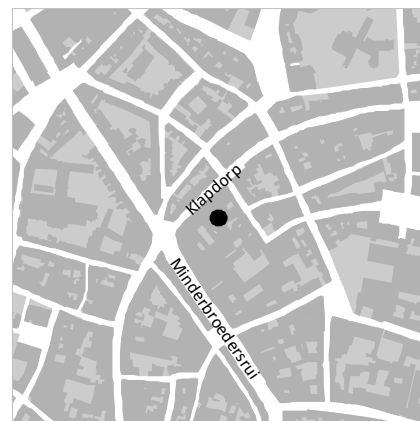
Prehistorische sporen tijdens de opgraving in het vlak en in doorsnede; gearceerde delen zijn verstoord

Gedetailleerde hoogtekaart van de top van de Pleistocene bodem in de opgegraven zones; het zuidelijke deel waar de Prehistorische sporen zijn opgegraven ligt duidelijk hoger

KLAPDORP 14-16 (PREDIKERINNENSTRAAT)

Sitenaam: Klapdorp 14-16 (Predikerinnenstraat)
Sitecode: A336
Locatie: Klapdorp 14-16 en Predikerinnenstraat 4-6, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'26"N 4°24'15"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 1; Sectie A; perceel 713D
Opdrachtgever: Woonhaven Antwerpen
Uitvoerder: BAAC Vlaanderen
Aard bedreiging: bouwen van 20 sociale woningen en ondergrondse parkeergarage
Datum onderzoek: juni 2013 (fase 1) - maart 2015 (fase 2)
Aard onderzoek: archeologische begeleiding van de werken en opgraving tot op bouwdiepte
Cultuurperiode: ijzertijd (?), Romeinse tijd (?), middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: BAAC Vlaanderen

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied bevindt zich net ten noordoosten van de middeleeuwse ruinenstad, waarvan de bewoningsgeschiedenis teruggaat tot minstens de 12de eeuw. De te bebouwen percelen situeren zich binnen de zgn. derde stadsuitbreiding (1295-1314) en kunnen resten van middeleeuwse bewoning herbergen. In de omgeving is in het verleden meermaals archeologisch noodonderzoek uitgevoerd, bijvoorbeeld op de hoek Klapdorp/Mutsaardstraat (zie rapport 10 in de reeks Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg).

Vraagstelling

De vraagstelling van het onderzoek was gericht op de ondergrondse restanten van het Predikerinnenklooster, de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis en eventuele oudere sporen.

Resultaten van het onderzoek

Hoewel de uitwerking nog volop bezig is, kunnen we reeds enkele resultaten duiden.

Onder en tussen recente bewoningssporen werden resten gevonden van het 17de- en 18de-eeuwse Predikerinnenklooster en de 16de-eeuwse bebouwing die uitgaaf op Klapdorp zelf.

Op een dieper niveau tekenden zich tegen de gele moederbodem sporen af die we eerder situeren in de vroege middeleeuwen en/of ijzertijd/Romeinse tijd. Een exacte datering is niet eenvoudig aangezien erg weinig vondstmateriaal is aangetroffen. Het onderzoek diende op dit niveau te stoppen aangezien de geplande verstoring niet dieper ging.

Aanduiding van het plangebied met werkputten op de kadasterkaart (© BAAC Vlaanderen)

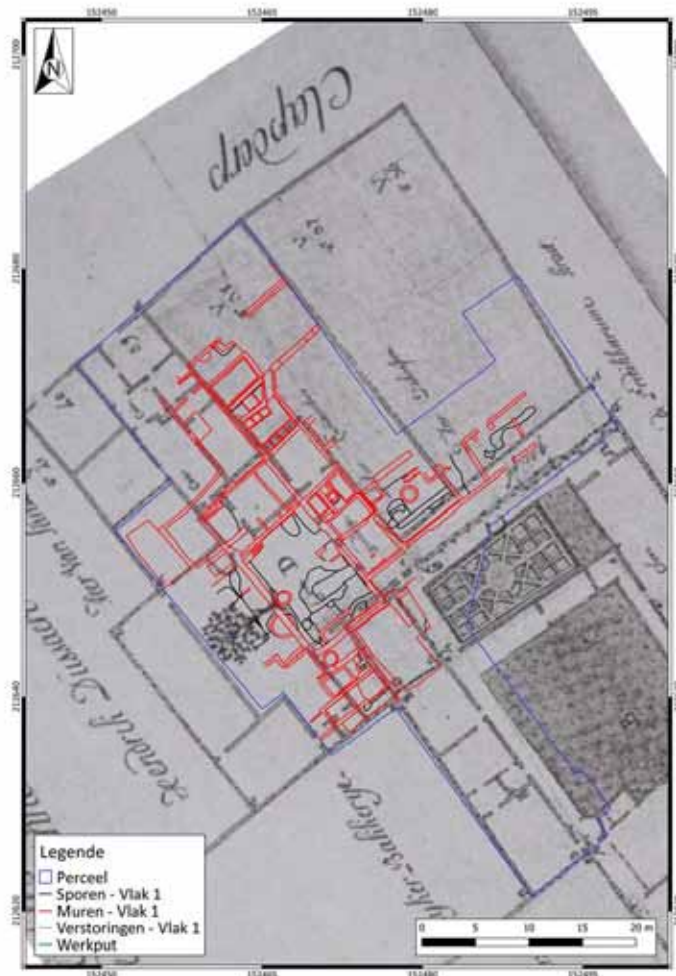
Vermeldenswaard is nog de vondst van twee ovens. De exacte functie moet nog achterhaald worden, maar het zijn zeker geen pottenbakkersovens. Vermoedelijk zijn het broodovens aangezien verschillende mallen voor suikerwerk werden aangetroffen en er volgens het archief een bakkerij was in het plangebied.

Er werden ook heel wat waterputten en beerkelders gevonden, maar stevast waren ze geruimd en later gevuld met bouwafval. De kenniswinst van deze sporen zal eerder beperkt zijn.

Jeroen Vanden Borre, Anika Devroe

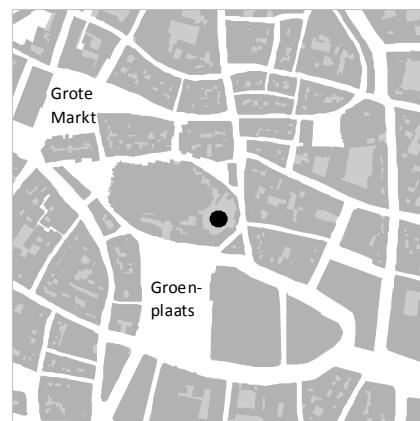
Coupe van paalkuil met kern en paalkuil (© BAAC Vlaanderen)

Projectie van de gevonden sporen op een 18de-eeuws kloosterplan (© BAAC Vlaanderen)

ONZE-LIEVE-VROUWEKATHEDRAAL

Sitenaam:	Onze-Lieve-Vrouwekathedraal
Sitecode:	A341
Locatie:	Groenplaats, Antwerpen
Coördinaten:	51°13'13"N 4°24'08"E
Kadastrale gegevens:	Afdeling 3; Sectie C; perceel 2463a
Opdrachtgever:	Kathedrale kerkfabriek O.L.V. Antwerpen
Uitvoerder:	Studiebureau Archeologie
Aard bedreiging:	rioleringswerken ten zuidoosten van de kathedraal
Datum onderzoek:	gefaseerd tussen 8 augustus 2012 en 20 maart 2013
Aard onderzoek:	opgraving
Cultuurperiode:	nieuwe tijd en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

In het kader van de vernieuwing van het rioleringsstelsel in de zone ten zuidoosten van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen legde Onroerend Erfgoed een archeologisch onderzoek op, voorafgaand aan de werken.

De kathedraal wordt voor het eerst vermeld in 1124 maar gaat mogelijk terug op een oudere kapel. Doorheen de middeleeuwen en de nieuwe tijd groeide zij middels verschillende bouwfasen uit van parochiekerk tot kathedraal.

Vraagstelling

Het in kaart brengen van het plaatselijke bodemarchief, aandacht voor de eventuele restanten van vroegere bouwfasen van de kathedraal en aanpalende bebouwing.

Resultaten van het onderzoek

In functie van de geplande rioleringswerken werden enkele zones ten zuiden en ten zuidoosten van de kathedraal opgegraven. In totaal werden zeven werkputten aangelegd.

De juiste locatie en de diepte van de uit te graven putten werd tijdens de uitvoering van het onderzoek nog bijgesteld ten gevolge van noodwendigheden in verband met de rioleringswerken.

Verschillende zones bleken reeds zwaar verstoord door een bakstenen rioleringskanaal dat zich uitstrekte over verschillende werkputten, door een mazouttank en door

recentere nutsleidingen. In twee van de zeven werkputten werden structuren aangetroffen die verband houden met het *Nieuwerck*, waarmee een grootschalige uitbreiding van het gotische koor werd beoogd. De uitvoering van het ontwerp van Domien De Waghemakere en Rombout Keldermans werd aangevat in 1521. De bouw werd echter in 1533 stilgelegd na een brand. In 1537 werden de uitbreidingsplannen definitief opgeborgen. Van het *Nieuwerck* werden drie zuilfunderingen in werkput 3 en een muur en een zuilfundering in werkput 7 aangetroffen. Verder werden zowel in werkput 3 als in werkput 7 oudere funderingen onder de fundering van de opgaande muren van het huidige aanwezige gebouw aangetroffen. In werkput 1, tegen het koor van de kathedraal aan en op ca. 65 cm onder het huidige maaiveld, werd een bakstenen vloer aangesneden. De zone onder dit vloerniveau werd niet verder opgegraven wegens niet-bedreigd.

In 2014 werd het *Nieuwerck* beschermd als archeologisch monument, vanuit de cultuurhistorische en wetenschappelijke waarden van de site. In de ondergrond van de kathedraaltuin bleven grote delen van het *Nieuwerck* bewaard.

Vanessa Vander Ginst, Maarten Smeets, Tim Bellens

Bron

Vander Ginst V., Smeets M., Het archeologisch onderzoek in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen, *Studiebureau Archeologie Archeo-rapport* 169, 2013.

Archeologisch onderzoek naast de zuidzijde van de kathedraal (© Studiebureau Archeologie)

Zuilfundering van het 'Nieuwerck' in werkput 3 (© Studiebureau Archeologie)

Luchtfoto van de kathedraal; het 'Nieuwerck' strekt zich uit onder de binnentuin ten oosten van het koor (© Google Earth)

FALCONRUI (AFBRAAK ZEEMANSHUIS)

Sitenaam: Falconrui (afbraak Zeemanshuis)
Sitecode: A344
Locatie: Falconrui 21, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'34"N 4°24'23"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 2; Sectie B, perceel 150a
Opdrachtgever: AG VESPA
Uitvoerder: Niel Janssens (BAAC bvba)
Aard bedreiging: uitgraving kelders Zeemanshuis
Datum onderzoek: maart - april 2013
Aard onderzoek: archeologische begeleiding
Cultuurperiode: late middeleeuwen, nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

In opdracht van AG Vespa en in onderaanneming van Afbraakwerken Van Kempen, volgde BAAC de afbraak van het Zeemanshuis op. De archeologische begeleiding van de werken werd beperkt tot de kelders van het gebouw-complex.

Het Zeemanshuis was vanaf de jaren '50 van de vorige eeuw het icoon van het bouwblok en de ruimere omgeving. Het werd gebouwd op de genivelleerde 19de-eeuwse Falconkazerne. In de periode daarvoor behoorde het volledige bouwblok tussen Falconplein, Falconrui, Oude Leeuwenrui en Generaal Belliardstraat tot het Falcontinnenklooster, dat haar oorsprong kent in de 14de eeuw.

Historische bronnen vermelden dat Falco de Lampagne er in 1346 een gasthuis stichtte. De grond werd hiervoor afgedijkt en opgehoogd, waardoor Valkenbroek ontstond; vanaf 1410 werd het mee opgenomen in de nieuwe stadsomwalling door de aanleg van de Leeuwenrui. In het begin van de 16de eeuw besloeg het klooster van de Falcontinnen bijna de hele oppervlakte tussen de Generaal Belliardstraat, de Oude Leeuwenrui, het Falconplein en de Falconrui. In de 16de en 17de eeuw volgden verbouwingswerken. Na de sluiting van het klooster in de 18de eeuw wordt het ingericht als militair gasthuis om tijdens de Franse periode te worden verbouwd tot kazerne.

Vraagstelling

Het onderzoek heeft als doel het terrein archeologisch te evalueren en te documenteren zodat een gericht archeologisch onderzoek kan plaats vinden vóór aanvang van de graaf- en bouwwerkzaamheden voor het nieuwbouwproject. De aanwezigheid van archeologische resten van het Falconklooster en de kazerne, hun exacte locatie, opbouw en bewaringstoestand behoren tot de prioriteiten van het archeologisch vooronderzoek.

Resultaten van het onderzoek

De verwachte resten van het voormalige Falcontinnenklooster en de Falconkazerne werden aangetroffen tijdens de uitgraving van de kelders van het Zeemanshuis. Het gaat om resten van de buitenmuren van de kazerne (die in een eerdere fase tot het klooster behoorden) en enkele binnenmuren van het klooster. Aansluitend op deze muren werd een vloergedeelte van de pandgang vrij gelegd. Onder dit vloerniveau werden oudere ophogingspakketten vastgesteld. Het weinige materiaal dat hierin werd aangetroffen dateert in de 14de-17de eeuw, met een grote waarschijnlijkheid in de 14de-vroege 16de eeuw.

Gezien het belang van de vondsten, de goede bewarings-toestand van de sporen en de geringe diepte waarop ze te vinden zijn, wordt in het kader van het nieuwbouwproject archeologisch onderzoek geadviseerd voor het volledige projectgebied. De locatie van de voormalige kelders van het Zeemanshuis worden uitgesloten van dit onderzoek, vanwege de diepe verstoringen in deze zone.

Niels Janssens, Inger Woltinge, Karen Minsaer

Bronnen

Geysen K., *Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnenklooster*, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg 5, Antwerpen, 2009.

Janssens N. en Woltinge I., *Archeologische begeleiding Antwerpen, Zeemanshuis*, BAAC bvba, rapport 64, Gent, 2013.

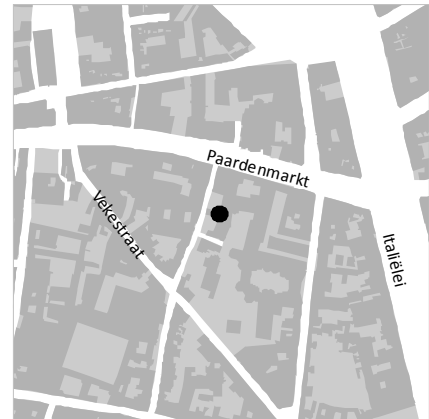
Sporen van vloer- en muurresten van het Falconklooster (© BAAC Vlaanderen)

Het voormalig Zeemanshuis (© Stad Antwerpen dienst monumentenzorg)

KLEINE KAUWENBERG 15

Sitenaam: Kleine Kauwenberg 15
Sitecode: A346
Locatie: Kleine Kauwenberg 15, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'28"N 4°24'44"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 2; Sectie B; percelen 1173A, 1169C
Opdrachtgever: VESPA nv en DCA nv
Uitvoerder: BAAC Vlaanderen
Aard bedreiging: nieuwbouw *Huis van de Student*
Datum onderzoek: 11 - 15 maart 2013, 9 - 12 april 2013
Aard onderzoek: archeologische begeleiding
Cultuurperiode: nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

In opdracht van het Autonoom Gemeentebedrijf Antwerpen (VESPA) en in onderaanneming van het bedrijf DCA nv heeft BAAC Vlaanderen een archeologische begeleiding uitgevoerd op het terrein aan de Kleine Kauwenberg waar het *Huis van de Student* zal worden gerealiseerd. Binnen dit project zal enerzijds een nieuwbouw worden gezet en zal anderzijds de bestaande woning, een beschermd monument, worden gerenoveerd. Gezien de nodige graafwerken het bodemarchief zullen aantasten, dienden de aanwezige archeologische waarden in kaart worden gebracht.

Het projectgebied waarbinnen de Kleine Kauwenberg is gelegen, is te situeren binnen de derde stadsuitbreiding van Antwerpen, tussen 1295 en 1314. Het in gebruik nemen van deze gebieden betekende niet dat de gronden onmiddellijk werden volgebouwd. Er werden straten aangelegd waarlangs huizen werden gebouwd, echter met veel open ruimte ertussen. De Kleine Kauwenberg werd pas in de 15de eeuw ontwikkeld. In de ruime omgeving tussen Sint-Jacobsmarkt, Paardenmarkt en de Grote Kauwenberg waren tot het begin van de 16de eeuw aan de buitenrand van de stad raamhoven en boomgaarden te ontwaren. In een rentebrief uit 1530 wordt op de Kleine Kauwenberg het huis *De Croone* vermeld, met daarbij staand 13 huizen. Uit historisch en iconografisch onderzoek kan de aanleg van de straat tussen 1522 en 1528 worden gesitueerd.

Vraagstelling

Het onderzoek had tot doel de aard, de verspreiding en de datering van de sporen in kaart te brengen. Bijzondere aandacht ging naar het onderscheiden van de structuren, hun functie en bewaringstoestand, de datering, verspreiding ervan en ruimtelijke samenhang. Breder gezien werd de relatie met het omliggende stedelijke landschap als onderzoeksvraag opgenomen.

Resultaten van het onderzoek

Het onderzoeksgebied bedroeg ca. 400 m² dat, op uitzondering van de buffer langsheen de zijgevels, quasi volledig werd onderzocht. Gezien de nieuwbouw geen kelder bevatte, werd de afgraving hoofdzakelijk tot het eerste relevante archeologische niveau begeleid, waarna de aanwezige resten van de voormalige huizen in kaart werden gebracht. In drie zones, gekoppeld aan diepere uitgravingen voor de nieuwbouw in functie van de paalfundering, werden meerdere vlakken aangelegd. Aan straatzijde werden de resten van twee huisjes aangetroffen, met gemeenschappelijke scheidsmuur van 1 baksteenlengte breed. Het gaat om eenkamerwoningen met in de gemeenschappelijke muur een dubbele gotische haard. Enkele vloerniveaus werden in kaart gebracht, waaronder een oudere baksteenvloer in regelmatig verband, waarop in een woning een latere tegelvloer in diagonaal lijnmotief was aangebracht, met grijze en rode tegels. Beide vloeren zijn te dateren in de 16de eeuw. Achter een van de woningen werd een keldertje aangetroffen, vermoedelijk uit dezelfde periode. In latere fasen werden nog citernes aangebracht en gemetselde waterafvoergootjes.

Meer centraal binnen het projectgebied werden eveneens woonstructuren aangetroffen. Op een ophogingspakket van bijna twee meter werd een vloer in regelmatig baksteenverband aangetroffen, waarop in een latere fase (vermoedelijk 17de eeuw) een tweede vloer was aangelegd, deels in baksteen in regelmatig motief, deels met rode en grijze tegels in geometrisch verband (golvende lijn), deels met baksteen in visgraatmotief.

Uit de ophogingslagen onder deze woning, kon vondstmateriaal worden verzameld. Het roodbakkerd aardewerk kan gedateerd worden tussen 1550 en 1650.

Achter het beschermde breedhuis (Kleine Kauwenberg 15) werden verschillende kleinere structuren aangetroffen,

waaronder kelders, gemetselde waterafvoergoten van recentere datum en ook opnieuw muren van een woning met een tegelvloer, naast een beerbak. Enkele van de muren kunnen in relatie worden gebracht met het 17de-eeuwse breedhuis, waarvan de oorsprong ook in de 16de eeuw moet worden gedateerd. De ophogingslaag onder de woning was minstens één meter dik en bevatte volgende vondsten: een majolicabord met mannelijk portret, pijpen objecten waaronder een plakket met vermoedelijk het echtpaar Albrecht en Isabella, twee rekenpenningen te dateren tussen 1450 en 1600 en botmateriaal met sporen van bewerking.

Samenvattend kan gesteld worden dat, alhoewel het projectgebied reeds tot de stadsuitbreiding van de 13de-14de eeuw behoorde, de bewoning er pas laat tot stand kwam. Op een tamelijk dik ophogings- en nivelleringspakket werden verschillende 16de-eeuwse woningen vastgesteld. Enerzijds werden twee bescheiden eenkamerwoningen vastgesteld, met gedeelde tussenmuur waarin

een dubbele gotische haard was gebouwd, een andere iets grotere woning dateerde uit dezelfde periode. Achter het beschermde breedhuis bevonden zich enkele muren in het verlengde van het breedhuis, mogelijk te verbinden met de oorspronkelijke 16de-eeuwse woningen op deze locatie. Uit de 16de-eeuwse bouwfase zijn de oorspronkelijke vloeren in baksteen bewaard, samen met enkele latere rood-grijze tegelvloeren in geometrisch verband. Het ophogingspakket onder de woningen leverde interessante vondsten op van de 14de tot de 16de-begin 17de eeuw.

Niels Janssens, Karen Minsaer

Bron

Janssens N., met bijdragen van Van Remoorter O., Schellens S., Krekelbergh N. en De Cleer S., *Archeologische begeleiding/opgraving Antwerpen, Kleine Kauwenberg 'Huis van de student'*, BAAC rapport, Gent, 2014.

Zicht op de vloerniveaus van de eenkamerwoningen met gemeenschappelijke scheidingsmuur en dubbele gotische haard (© BAAC Vlaanderen)

Gerealiseerd project 'Huis van de Student', Kleine Kauwenberg 15 (© AG Vespa)

Majolicabord met mannelijk portret, einde 16de - begin 17de eeuw, A346/S70/V25/M1 (foto Guy Vermeylen)

VAN SCHOONBEKEPLEIN 7

Sitenaam: Van Schoonbekeplein 7
Sitecode: A350
Locatie: Van Schoonbekeplein 7, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'39"N 4°24'20"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 2; Sectie B; perceel 62N2
Opdrachtgever: Dirk Van Dijck bvba, Architectenburo Hugo Kindts, Stad Antwerpen dienst monumentenzorg
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: ontsluiting van historische kelders middels commerciële bestemming
Datum onderzoek: 22 januari 2013
Aard onderzoek: archeologische sonderingen
Cultuurperiode: nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het Van Schoonbekeplein situeert zich in de zogenaamde *Nieuwstad*, het noordelijk stadsdeel dat net na het midden van de 16de eeuw ruimtelijk ontwikkeld werd door Gilbert Van Schoonbeke. De kelders van het betreffende pand Van Schoonbekeplein 7 worden gedateerd in de 16de eeuw, met 19de-eeuwse structurele wijzigingen.

Vraagstelling

De concrete aanleiding werd gevormd door het verzoek van de bouwheer om de historische kelders met een commerciële bestemming te ontsluiten. Hiervoor dienden een aantal aspecten overwogen te worden, bijvoorbeeld wat betreft behoud van de gewelven, het openstellen van opgevulde steekkappen en het verdiepen van de kelders naar eventuele oudere vloerniveaus. Het archeologisch terreinwerk stelde tot doel om oudere, onderliggende keldervloeren in kaart te brengen.

Resultaten van het onderzoek

In de westelijke kelder werd een oudere vloer vastgesteld middels archeologische sondering. De vloer lijkt op basis van de bouwmaterialen, stratigrafische positie en bewaringstoestand een oud, zoniet oorspronkelijk keldervloerniveau weer te geven. Het is zeer waarschijnlijk dat het een 16de-eeuwse keldervloer betreft die doorheen de daaropvolgende eeuwen één of tweemaal werd opgehoogd, met behoud van de oudere vloerdelen. Over de eventuele aanwezigheid van onderliggende, nog oudere vloeren kan op dit moment geen uitspraak gedaan worden, noch over de aard en bewaringstoestand van oude keldervloeren op plaatsen die om technische redenen niet verder gekarteerd werden.

Tim Bellens

Sondering naar oudere keldervloer(en)

Bron

Van den Borne S., *Bouwhistorische verantwoordingsnota van een gedeelte van het pand Van Schoonbekeplein 7 Antwerpen (Afd. 2; Sectie B; 62N2) ten behoeve van de verdere renovatie*, Antwerpen, 2012 (onuitgegeven nota).

STIJFSELRUI 32-34

Sitenaam: Stijfseelrui 32-34
Sitecode: A351
Locatie: Stijfseelrui 32-34, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'42"N 4°24'41"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 2; Sectie B; perceel 333D
Opdrachtgever: L.I.F.E. nv
Uitvoerder: BAAC Vlaanderen
Aard bedreiging: bouw van nieuwe studentenvoorzieningen met kelder, na sloop van de bestaande gebouwen
Datum onderzoek: oktober 2013 en augustus 2014
Aard onderzoek: archeologische opgraving
Cultuurperiode: nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied bevindt zich ten noorden van de historische stadskern, binnen de zgn. derde stadsuitbreiding (1295-1314). Tijdens deze uitbreiding werden enkele (op dat moment belangrijk geworden) gehuchten bij de stad gevoegd. Een van deze gehuchten was Klapdorp, waartoe ook de Paardenmarkt behoort. Om deze stadsuitbreiding te verwezenlijken werden nieuwe stadsgrachten aangelegd om de stad te omgorden. Zo was ook de Stijfseelrui, waarlangs de onderzoekslocatie is gelegen, onderdeel van de nieuwe omwalling. In 1613 werd een deel van de Stijfseelrui overwelfd door de paters kapucijnen van het nabijgelegen klooster; in 1830 werd ook de rest overwelfd. Pas in de 16de eeuw werd het terrein van de onderzoekslocatie daadwerkelijk volgebouwd. Vóór die tijd betrof het lintbebouwing langs de belangrijkste verkeersaders, in dit geval langs de Paardenmarkt.

Vraagstelling

Het registreren van archeologische sporen en vondsten teneinde de bouwgeschiedenis van dit stadsdeel te reconstrueren of aan te vullen.

De geplande werken omvatten enerzijds de afbraak van het bestaande kantoorgebouw met inbegrip van een ondergrondse parkeergarage en anderzijds de oprichting van een nieuwbouw met fietsenberging. Voor deze fietsenberging diende een deel uitgegraven te worden dat op dat moment nog niet onderkelderd was. Het gaat om een oppervlakte van 265m² waarvan 125m² overlapt met de huidige kelder.

19de-eeuws kasseiniveau met zandstenen kasseien (© BAAC Vlaanderen)

Resultaten van het onderzoek

Het veldwerk werd opgedeeld in twee fasen. Tijdens de eerste fase werd de uitgraving voor de fietsenberging begeleid op het deel dat nog niet onderkelderd was. Hierbij kwamen verschillende archeologisch relevante sporen aan het licht. In een tweede fase, na de sloop van de bestaande bebouwing, kon het deel in de bestaande kelder worden onderzocht. Dit laatste leverde echter geen archeologische sporen en/of resten meer op.

Bij het uitgraven van de niet-onderkelderde zone kwam meteen onder de asfaltlaag een 19de-eeuws kasseiniveau bestaande uit zandstenen kasseien aan het licht, op 6,40 m TAW. Het geheel was opgedeeld in drie stroken die in twee gevallen van elkaar gescheiden waren door middel van een gecementeerd gootje, en in één geval door middel van een rij haaks geplaatste kasseien. Centraal bevond zich een uitbraakspoor, wat op een lager niveau een centrale afvoergoot bleek te zijn. Vermoedelijk was deze goot oorspronkelijk afgedekt met natuurstenen dekplaten. Parallel aan deze centrale goot bevonden zich aan weerszijden een rij vierkante poeren. Het ging telkens om vier poeren op regelmatige afstand van elkaar. Het was duidelijk dat het om de resten van een fabriekshal of binnenplaats ging. Uiteindelijk kon de structuur geïnterpreteerd worden aan de hand van een brandverzekeringskaart van August Gervais uit 1898 waar deze locatie was aangeduid als *'écurie pr: 52 chevaux 1 ét: gr'*. De kasseivloer behoorde met andere woorden toe aan een stal voor 52 paarden met een zolder (grenier) op de eerste verdieping. De locatie met gebouwen was in die periode eigendom van de Hessenatie. Deze Natie stond in voor het transport van goederen in de haven. De stal voor het onderbrengen van de paarden die voor dit transport zorgden, stond tot in de 20ste eeuw op de onderzoekslocatie.

Bij het verwijderen van de kasseilaag en het verdiepen van het terrein, werden in eerste instantie alleen de vermelde afvoergoot en de funderingen van de poeren aangetroffen. Verder bestond de ondergrond uit puinpakketten en ophogingslagen. Uiteindelijk kon op ca. 3,60 m TAW een tweede archeologisch niveau worden aangelegd. Het gaat om de resten van vijf aaneengesloten kelders behorend tot één bouwblok. Van elke kelder kon de vloer, de aanzet van de bakstenen tussenmuren en de aanzet van de achtergevel worden teruggevonden. De voorgevel kon niet worden vrij gelegd omdat deze zich buiten het onderzoeksgebied bevond. Hierdoor zijn de exacte afmetingen van de kelders/huizen niet gekend. Op basis van vergelijkingsmateriaal dienen de kelders in de 16de eeuw gedateerd te worden. Dit sluit aan bij de studie van historische kaarten waarbij blijkt dat de terreinen tussen de Paardenmarkt en

de Stijfselrui pas in de loop van de 16de eeuw permanent bewoond werden. Waarschijnlijk werden deze panden in de loop van de 18de eeuw gesloopt tot net boven het niveau van de keldervloeren. Waarom deze versterking zo diep moest reiken, is niet te verklaren. Het is in ieder geval wel bewezen dat er zich tussen de gesloopte 16de-eeuwse panden en de aangetroffen 19de-eeuwse resten een metershoog puinpakket bevindt, maar het is onduidelijk waar dit vandaan komt of waaraan het te wijten is.

Anne Schryvers, Robrecht Vanoverbeke, Jeroen Vanden Borre

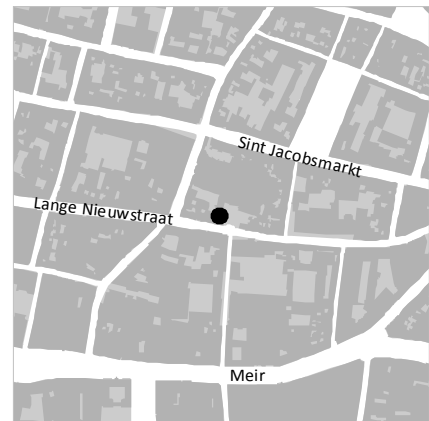
Archeologische resten van vijf 16de-eeuwse kelders
(© BAAC Vlaanderen)

Bron

Archeologische opgraving Antwerpen - Stijfselrui 32-34, BAAC Vlaanderen, rapport 124, Gent, 2014.

SINT-JACOBSKERK

Sitenaam:	Sint-Jacobskerk
Sitecode:	A352
Locatie:	Lange Nieuwstraat 73, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'12"N 4°24'38"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 2; Sectie B; perceel 1675E
Opdrachtgever:	Fr. Goedleven nv
Uitvoerder:	Monument Vandekerckhove
Aard bedreiging:	aanleg van een klimatisatiesysteem
Datum onderzoek:	24 januari 2013 - 3 februari 2014
Aard onderzoek:	archeologische begeleiding van de werken en opgraving tot op bouwdiepte
Cultuurperiode:	late middeleeuwen, nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De Sint-Jacobsgilde, een gilde van bedevaarders naar Santiago de Compostella, richtte in de 14de eeuw een gasthuis voor pelgrims op. Dit gasthuis stond net buiten de toenmalige stadsomwalling in het hoger gelegen gehucht Kipdorp. In 1404 kreeg de gilde toestemming om een kapel ter ere van de Heilige Jacob te bouwen. Ze kochten een stuk grond en tussen 1404 en 1413 werd de kapel opgetrokken. In het begin van de 15de eeuw werd de vierde stadsuitbreiding afgewerkt en kwam dit gebied binnen de stadsomwalling te liggen. In 1454 verhuisde het gasthuis wegens plaatsgebrek naar de hoek van de Keizerstraat en de Prinsenstraat. Het oude gasthuis werd de woning van de kapelaan (en deels kerkhof). Deze woning met erf werd later opgekocht om de Onze-Lieve-Vrouwekapel te vergroten.

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal was op dat moment de enige parochiekerk van Antwerpen. Stilaan kregen de andere kapellen en kerken in de stad meer succes. De wijk rond de Sint-Jacobskapel bevond zich wat verder van de ruige havenwijk en de elite vestigde zich hier. De kooplui, bankiers en edelen verkozen de Sint-Jacobskapel boven de drukke Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. In 1477 werd de Sint-Jacobskapel in het Kipdorp verheven tot parochiekerk voor een afgebakend stadsdeel. In 1479 werd de kerk plechtig gewijd tot parochiekerk met eigen rechtsmacht en kerkhof. De kerk en haar voorname parochianen planden al snel de bouw van een nieuwe gotische kerk met een toren die hoger zou worden dan die van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Het plan was een ontwerp van Herman de Waghemakere. Later namen zijn zonen, Herman en Domien, en Rombout Keldermans de taak van bouwmeester over.

In 1491 werd gestart met de bouw van de toren. Zes jaar later begon men aan het schip en in het begin van de 16de eeuw startte men met de fundamenteën van het koor. Dit

prestigieuze project verslond veel geld en tussen 1533 en 1541 werden de werken stilgelegd. In het midden van de 16de eeuw werden de werken hervat en werd het schip en de dwarsbeuk afgewerkt. De verdere opbouw werd verstoord door de Beeldenstorm in 1566. De calvinisten eisten de kerk in 1580 op en de kerk werd opgesplitst: de calvinisten gebruikten het schip voor hun erediensten en de katholieken de dwarsbeuk. Dit evenwicht duurde niet lang: een jaar later kregen de calvinisten de volledige kerk tot hun beschikking. In 1585, na de val van Antwerpen, werd de kerk weer volledig katholiek. Ten tijde van de contrareformatie in de 17de eeuw werd het gebouw afgewerkt. Het koor, waarvan de zuilen aangezet waren in het begin van de 16de eeuw, werd afgewerkt en de kapellen en de zijbeuken werden overwelfd. Heel wat rijke families werden hier begraven en bekostigden de bouw van de prestigieuze transkapellen. Pieter Paul Rubens werd in deze kerk bijgezet in een eigen kapel.

Vraagstelling

Inzicht verkrijgen in de bouwgeschiedenis van de Sint-Jacobskerk: zijn er nog sporen te vinden van het oude gasthuis, van de eerste kapel of van een voorloper van de Sint-Jacobskerk? Zijn er verschillende bouwfasen te onderscheiden?

Resultaten van het onderzoek

Het archeologisch onderzoek bracht muurresten van vóór de bouw van de huidige kerk in 1491 aan het licht. Deze oudere muren waren opgebouwd uit een massieve baksteenkern met een natuurstenen parement. Vermoedelijk gaat het om restanten van de voorloper van de kerk. Om deze veronderstelling te staven of te ontkrachten is doorgedreven archiefonderzoek of het verder vrijleggen van de oudere muren noodzakelijk.

Massieve baksteenmuur met natuurstenen parement, ouder dan de huidige Sint-Jacobskerk (© Monument Vandekerckhove)

In 1491 werd gestart met de bouw van de huidige kerk. De zuilfunderingen werden geplaatst en daarvoor werden de zware muurmassieven uitgebroken. Op die zuilfunderingen werd op sommige plaatsen slordig metselwerk aangebracht. Dit slordig metselwerk diende om de funderingen te verstevigen of te verbreden; op een paar plaatsen blijft de functie onduidelijk.

De kerk werd opgevuld met leem- en puinlagen en op sommige plaatsen werden oude vloeren aangetroffen. Er werden heel wat sporen gevonden die erop wijzen dat er mensen werden begraven in de kerk, maar er werden slechts vier skeletten in situ aangetroffen. In het koor, de kooromgang en de kapellen werden sporen van 26 grafkelders aangetroffen. Deze werden vermoedelijk gelijktijdig met de bouw van de transkapellen gebouwd in de 16de en 17de eeuw.

In 1806-1811 werd de vloer van de kerk heraangelegd en dit leek samen te gaan met de uitgravingen van diepe, brede kuilen waarvan de functie voorlopig onduidelijk blijft; mogelijk gaat het om het ruimen van de graven.

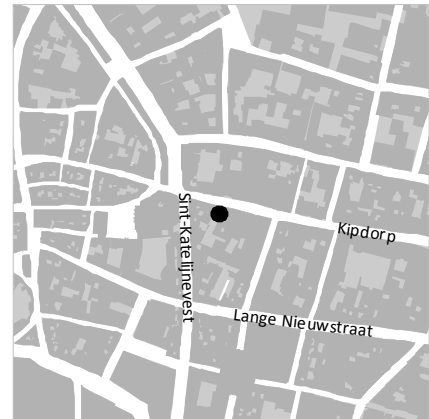
Lisa Van Ransbeeck, Tim Bellens

Zuilfundering (© Monument Vandekerckhove)

KIPDORP 6-8

Sitenaam: Kipdorp 6-8
Sitecode: A353
Locatie: Kipdorp 6-8, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'15"N 4°24'21"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 2; Sectie B; perceel 2222H
Opdrachtgever: Vercity bvba
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie o.l.v. Studie bureau Declercq
Aard bedreiging: ontsluiting van historische keldervolumes in functie van nieuwe woonbestemming
Datum onderzoek: 2 - 5 september 2013
Aard onderzoek: archeologische sonderingen
Cultuurperiode: late middeleeuwen, nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie.
Er werden geen *archaeologica* aangetroffen.

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het project beoogt de renovatie en vernieuwbouw van de voormalige brandweerkazerne, dewelke teruggaat tot het zogenaamde *Huys van Portugael*, als zetel van de Portugese Natie in de 16de eeuw, meer bepaald van 1511 tot 1645 AD. Een groot deel van de kelders van het bestaande bouwvolume langs de straatkant is van laatmiddeleeuwse oorsprong: op basis van de steenbewerkingssporen kunnen de gewelfbogen en -pijlers in ledesteen gedateerd worden in de tweede helft van de 15de eeuw, na de periode 1430-1450 AD (DE CLERCQ 2012, 7). In het kader van de bouwvergunningsaanvraag werd een CHE-rapport over Kipdorp 6-8 opgesteld (DE CLERCQ

2012). Hierin wordt een inleiding tot de geschiedenis van de omgeving en van het betreffende pand geschetst. Het projectgebied situeert zich in het gehucht Kipdorp, dat volgens archivalische bronnen zeker al in de 13de eeuw bewoning kende.

In de omgeving van het onderzoeksterrein voerde de stedelijke dienst archeologie eerder onderzoek uit in 2002 tussen Paternosterstraat en Jan Van Lierstraat (project 'Paternostersquare', site A189). In 2013 voerde de stedelijke dienst archeologie opgravingen uit op de achtererven van Kipdorp 44-48 (site A359). Op beide sites kwamen

Massieve muurresten onder de 15de-eeuwse natuurstenen pijler

sporen aan het licht van vrijwel continue bewoning sinds de late middeleeuwen. Ter hoogte van Kipdorp 44-48 werden bovendien parallelle en haakse greppels aangetroffen, mogelijk van volmiddeleeuwse datum. Het vinden van een aanzienlijke hoeveelheid primitief, handgevormd aardewerk op deze laatste site wijst op protohistorische bewoning ter plaatse of in de nabije omgeving.

Vraagstelling

De concrete aanleiding voor het onderzoek werd gevormd door de vraagstelling omtrent de datering en bouwtechniek van de veronderstelde laatmiddeleeuwse kelderdelen (DE CLERCQ 2012, 42). Het bouwarcheologisch terreinwerk stelde eveneens tot doel om eventuele oudere, onderliggende occupatiesporen in kaart te brengen.

Resultaten van het onderzoek

In de beginfase van het onderzoek werd getracht meer informatie in te winnen over de datering van de natuurstenen kelderdelen, waarvan een laatmiddeleeuwse oorsprong vermoed werd. Door het ontbreken van dateerbare *archaeologica* diende een datering gevormd te worden op basis van stratigrafische positie, aangewende bouwmaterialen, bouwtechnieken en typochronologische kenmerken van gebruikte materialen, in casu de steenbewerkingsporen. De natuurstenen segmentbogen en -pijlers van de bestaande kelder worden op basis van de steenbewerkingsporen gedateerd in de tweede helft van de 15de eeuw, meer bepaald na 1430-1450 AD (DE CLERCQ 2012, 7). Aldus bezit het huidige gebouw een laatmiddeleeuwse kelder, in goede bewaringstoestand. Laatmiddeleeuwse kelders met natuurstenen bouwelementen zijn ondertussen eerder schaars geworden in de Antwerpse stadskern. Het behoud ervan staat voorop, maar dergelijke relictten verdienen meer aandacht dan enkel behoud.

Met behulp van enkele sonderingsputten werd op zoek gegaan naar oudere sporen onder de huidige keldervloer. In twee van de drie sonderingsputten, met name die in het voorste kelderdeel, konden de restanten van een massieve, imposante steenconstructie gekarteerd worden. Op basis van de stratigrafische positie, bouwmaterialen en

-technieken kan deze structuur eveneens een laatmiddeleeuwse datering toegedicht worden. Gezien de baksteenformaten 23 x 11 x 5 cm en 19 x 8,5 x 4 cm lijkt een datering tegen het einde van de 14de eeuw niet uitgesloten. De radioactieve koolstofdatering in de periode 1250-1310 (VAN STRYDONCK 2013) kan deze veronderstelling bevestigen, al kunnen we het *oud hout-effect* (d.i. het gebruik van ouder hout in een latere constructie, waardoor deze als ouder gedateerd wordt dan ze in werkelijkheid is) niet uitsluiten. Kijken we naar de context van het gedateerde houtskool, dan lijkt een datering van de bouw van muur S1 in de hele 14de eeuw mogelijk, dus misschien zelfs vroeger dan we op basis van relatieve chronologieën veronderstellen.

Wat de identificatie van dit laatmiddeleeuws gebouw betreft, kunnen archivalische bronnen soelaas brengen. Zo bevonden zich ter hoogte van het onderzoeksgebied op het einde van de 14de en het begin van de 15de eeuw het zogenaamde *Hof van Haesbeen* en een *huysinghe* (schriftelijke mededeling door Tim Bisschops). Het *Hof van Haesbeen* omvatte een herberg en stede (hier in de betekenis van (binnen)plaats). De term *huysinghe* verwijst dan weer naar een aanzienlijk gebouw met stenen voorgevel en scheimuren. De ontdekte muurresten situeren zich ter hoogte van het *Hof van Haesbeen*. Zonder verder terreinonderzoek blijft het vrijwel onmogelijk om het oorspronkelijke uitzicht en de gebouwmorfologie van de ontdekte resten te reconstrueren. In elk geval behoren de geregistreerde muurresten tot een gebouwdeel dat zich aan de straatzijde bevond. Het aantreffen van een herberg net buiten de middeleeuwse Kipdorppoort ligt trouwens voor de hand.

Tim Bellens

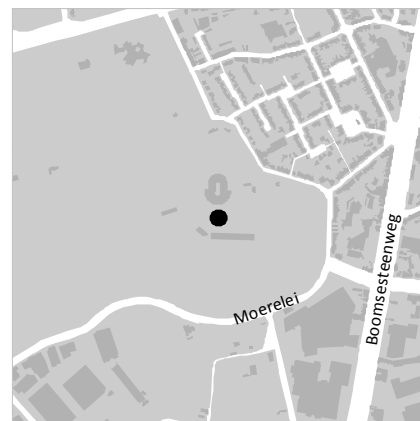
Bronnen

DE CLERCQ L., *CHE Rapport brandweerkazerne Kipdorp. Voormalig huis van Portugal Kipdorp 8 2000 Antwerpen*, Antwerpen, 2012 (onuitgegeven rapport).

VAN STRYDONCK M., *Radiocarbon dating report Kipdorp A353 6-8*, 2013 (onuitgegeven rapport).

FORT 6 (WILRIJK)

Sitenaam:	Fort 6 (Wilrijk)
Sitecode:	A355
Locatie:	Dokter Donny plein - Wilrijk
Coördinaten:	51°09'52"N 4°24'22"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 42; Sectie C; percelen 68Y3, 68D5
Opdrachtgever:	AG Vespa
Uitvoerder:	Ruben Willaert bvba
Aard bedreiging:	bouw topsportschool
Datum onderzoek:	18 - 20 februari 2013
Aard onderzoek:	proefsleuvenonderzoek
Cultuurperiode:	nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Naar aanleiding van de bouw van een topsportschool op de binnenplaats van Fort 6 door Compagnie-O architecten bvba in opdracht van het Autonoom Gemeentebedrijf Vespa, werd door het agentschap Onroerend Erfgoed en de stedelijke dienst archeologie een archeologische terreininventarisatie door middel van proefputten geadviseerd. De kans was immers groot dat op het fortlichaam archeologische sporen zouden worden aangetroffen. Fort 6 behoort tot de kringversterking rond Antwerpen naar het ontwerp van Henri-Alexis Brialmont en werd uitgevoerd tussen 1859 en 1865. De versterking bestond enerzijds uit de nieuwe 15 km lange stadsomwalling, de zogenaamde Grote omwalling of Brialmontomwalling, anderzijds uit een fortengordel. Een reeks van 8 forten werd opgericht in de omliggende gemeenten Wijnegem, Wommelgem, Borsbeek, Morsel, Edegem, Wilrijk en Hoboken, later verder uitgebreid. In het begin van de 20ste eeuw werd de militaire functie van de Brialmontomwalling afgebouwd, de forten evolueerden van strategisch bolwerk naar groene stadsoase.

Dit bakstenen fort werd gebouwd in 1860-1864, met fraai metselwerk en versieringen in natuursteen. Het officierengebouw, het reduit en de hoofdwal zijn goed bewaard gebleven. Bovenop het hoofdgebouw zijn nog bakstenen en betonnen holtraversen aanwezig, en resten van de rechterkoepel. Het glacis van het reduit is heel duidelijk zichtbaar en van bomen ontdaan.

Een groot deel van de fortgracht is gedempt. Aan de keelzijde en langs de zijflanken zijn er sportvelden aangelegd en universiteitsgebouwen ingeplant. Het reduit is weliswaar goed bewaard gebleven, maar is ongebruikt en staat onder water. De bouwkundige staat ervan is slecht. De staat van de andere historische gebouwen varieert.

Op het forteiland en ertegenaan zijn loodsen, hallen en onderwijslokalen gebouwd, ook tegen het hoofdfrontgebouw. Het fort als geheel is daardoor onoverzichtelijk geworden.

De Universiteit Antwerpen gebruikt het fortdomein voor sportinfrastructuur, leslokalen en studentenflats, als onderdeel van de Campus Drie Eiken. Het hoofdfrontgebouw en het officierenpaviljoen worden verhuurd aan (studenten-)verenigingen. Door jarenlange leegstand is het reduit sterk vervallen. Vissers gebruiken het resterende deel van de gracht.

Vraagstelling

Er werd onderzoek verricht naar de opbouw van het fortlichaam met aandacht voor de mogelijke ophogingslagen in functie van de aanleg. Er werd geprospecteerd naar de aanwezigheid van structuren zowel uit de gebruiksfase van het fort of oudere fasen.

Resultaten van het onderzoek

Er werden drie sleuven open gelegd en archeologisch onderzocht. In twee sleuven werden bakstenen structuren aangetroffen die postmiddeleeuws kunnen worden gedateerd. Het gaat om een bakstenen vloer geflankeerd door twee oost-west georiënteerde muren in sleuf 2 en een haakse muur en sleuf 3. De aangetroffen muren werden tot op quasi dezelfde diepte afgebroken en afgedekt door de ophogingspakketten van het fort. Hieruit kan afgeleid worden dat de gebouwen dateren van vóór de aanleg van het fort. De sleuf die aangelegd werd op het paradeplein (sleuf 1) leverde slechts een greppel op; deze was noord-zuid georiënteerd.

Gezien de eerder beperkte resultaten beperkte contextgegevens opleverden en de kans eerder klein was dat vervolgonderzoek nieuwe informatie zou opleveren voor een beter begrip van de aangetroffen gebouwstructuren, werd geen bijkomend onderzoek geadviseerd.

Tom Boncquet, Karen Minsaer

Bronnen

Archeologisch vooronderzoek fort VI (Antwerpen), red. Ruben Willaert, restauratie en archeologie, Sijsele, 2013 (rapport 35).

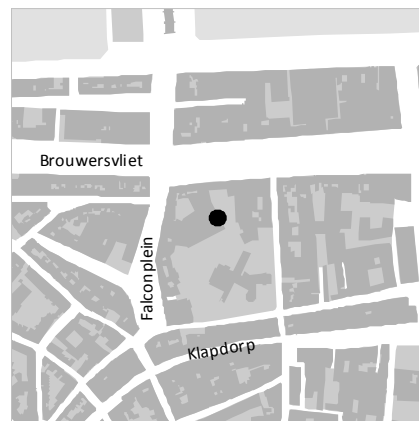
www.fortengordels.be

Bovenaanzicht op de bakstenen vloer in sleuf 2 (foto Ruben Willaert)

OUDE LEEUWENRUI (FALCONKLOOSTER)

Sitenaam:	Oude Leeuwenrui (Falconklooster)
Sitecode:	A358
Locatie:	Oude Leeuwenrui 8-10, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'35"N 4°24'22"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 2; Sectie B; percelen 114H, 114M, 124H
Opdrachtgever:	CIP nv
Uitvoerder:	All-Archeo bvba i.s.m. Robby Vervoort
Aard bedreiging:	bouwen van een appartementencomplex met bijhorende ondergrondse parking
Datum onderzoek:	14 - 21 februari 2014; 18 augustus - 18 oktober 2014; 6 en 12 november 2014; 3 december 2014
Aard onderzoek:	archeologische opgraving
Cultuurperiode:	middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De geschiedenis en ontwikkeling van het projectgebied wordt in grote mate bepaald door het klooster van de Falcontinnen, waarvan de oorsprong teruggaat tot de 14de eeuw. De Italiaanse edelman Falco De Lampagne bouwde hier in 1346 een gasthuis ter ere van de Heilige Ursula en de Elfduizend maagden. Als muntmeester van Jan III van Brabant verwierf hij de natte gronden ten noorden van Klapdorp. Hij liet het gebied indijken en ophogen waardoor Valkenbroek ontstond. In 1410 wordt dit stadsdeel mee opgenomen binnen de stadsomwalling.

Bij zijn dood liet de edelman grote schulden na waardoor de zusters het gasthuis moesten verlaten. Pas in 1420 konden de zusters terugkeren naar het *Falconhof*. Ze stichtten er een klooster en traden toe tot het Kapittel van Windesheim, een prestigieuze religieuze orde die leefde volgens de regel van Augustinus.

In de 15de eeuw kende het klooster een sterke groei en in de 16de eeuw nam het bijna het volledige bouwblok in tussen Falconplein, Oude Leeuwenrui, Generaal Belliardstraat en Falconrui. Jozef II sloot het klooster in 1784. Hierna werd het in 1792 omgevormd tot Militair Hospitaal, dat kort nadien evenwel in vlammen opging. Napoleon besloot om het klooster te slopen en er een kazerne te bouwen, die gerealiseerd werd in 1816. Enkel de monumentale ingangspoort aan het Falconplein, een deel van de kloostermuur en enkele burgerlijke woningen overleefden de sloopoperatie. In de zuidwestelijke hoek ontwikkelde zich een volkse buurt met een twintigtal woonhuisjes. Op de plaats van de kazerne verscheen in 1955 het Internationaal

Zeemanshuis. Het Falconplein en de gelijknamige rui en poort herinneren nog aan de stichter.

Aan de zuidzijde van de Oude Leeuwenrui was de brouwerij *de Twee Oude Leeuwen* gesitueerd. De gronden waarop deze brouwerij zich bevond, maakten tot in 1542 deel uit van het Antwerpse Falconklooster.

In de 19de eeuw ondergaat het projectgebied een sterke metamorfose. Een belangrijk deel wordt ingenomen door *Malterie, Brasserie & Distillerie Van den Berghe & cie*. Deze werd opgericht omstreeks het midden van de 19de eeuw. Vanaf dan is er op het terrein een heuse bouwwoede vast te stellen, waarbij in enkele decennia alles werd volgebouwd.

In 2007 werd door de stedelijke dienst archeologie onderzoek verricht op de zuidwestelijke hoek van het Falconklooster, ter hoogte van de priesterij (Falconrui 9-15). De resultaten van het onderzoek zijn gepubliceerd in de reeks Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg, deel 5.

Vraagstelling

Het doel van het onderzoek bestond in het registreren en interpreteren van archeologische sporen en vondsten teneinde de bouwgeschiedenis van dit stadsdeel te reconstrueren. Er waren mogelijk nog resten of sporen aanwezig van het klooster van de Falcontinnen, dat teruggaat tot de 14de eeuw.

Resultaten onderzoek

Sporen die in verband staan tot het vroegste landgebruik zijn aangetroffen onder de vorm van grachten. De grachten hadden vermoedelijk tot doel het land te draineren om de natte gronden in gebruik te kunnen nemen. Ze bevinden zich verspreid binnen het onderzoeksgebied en hebben hoofdzakelijk een noordoost-zuidwest oriëntatie. Ze zijn te dateren in de late middeleeuwen.

Centraal in het zuiden van het onderzoeksgebied werd een toren opgegraven. Deze was afgewerkt met een natuurstenen parement. Aan de voet van de toren was een trap aanwezig, die leidde naar de waterpartij. Ter hoogte van de toren is in het parement de aanzet van een boog te zien. Het lijkt er op dat deze constructie geïnterpreteerd mag worden als een brug. Rond de toren, ten noorden en ten westen, was een waterpartij gelegen die later werd gedempt. In de dempingslagen bevonden zich heel wat vondsten, vooral aardewerk en leer.

Het lijkt er op dat de toren geïnterpreteerd kan worden als een woontoren. Deze werd vermoedelijk in de tweede helft van de 14de eeuw of het begin van de 15de eeuw opgericht door Jan van Witham, heer van Boutersem. Het is echter niet uitgesloten dat hij reeds werd opgericht rond het midden van de 14de eeuw door Falco de Lampagne.

Uit de kloosterfase werden nog heel wat muurresten aangetroffen. In sommige zones waren deze muurresten nog goed bewaard gebleven; in andere zones was er nauwelijks iets over gebleven omdat recentere kelders de zones volledig verstoord hebben.

Een eerste belangrijke muur in relatie tot het klooster, is de kloostertuinmuur. Deze vormde de scheiding tussen het klooster en de wereldlijke omgeving. Deze kloostermuur werd aangetroffen nabij de Oude Leeuwenrui, ten zuiden van een in 1542 aan een particulier verkochte zone van het klooster, waar later de brouwerij *de Twee Oude Leeuwen* werd opgericht.

Zicht op de natuurstenen onderbouw van de toren (© All-Archeo)

Andere muurresten uit de kloosterfase zijn te situeren ter hoogte van een kelderruimte in het westen van het onderzoeksterrein. Het gaat om een kloostervleugel, waar onder meer een wasplaats was ingericht, zoals te zien is op een 16de-eeuws grondplan van het klooster. Deze muurresten werden hernomen in een recentere kelder.

In het centrale deel van het onderzoeksgebied bleken nog enkele tuinzones bewaard. Deze zijn te relateren aan de kloosterfase. Hier is sprake van een bewaarde cultuurlaag (A-horizont). In deze zones werden verschillende kuilen aangetroffen. De verschillende aangetroffen niveaus, te relateren aan de kloosterfase, overspannen de periode van de 15de tot de 18de eeuw.

Aan de oostzijde van het onderzoeksterrein werd nog het restant van een wegdek aangetroffen. Het is onduidelijk of dit aan de kloosterfase kan toegeschreven worden. De kans is groot dat deze weg kan gerelateerd worden aan de Falconkazerne, opgericht op initiatief van Napoleon en voltooid in 1816, die zich net ten zuiden van het onderzoeksgebied bevond.

In het noordelijke deel van het onderzoeksgebied, ter hoogte van de eerder vermelde kloostertuinmuur, bevindt zich een rui. Ten noorden van de resten van de rui werden verscheidene lagen aangetroffen. Ze zijn te interpreteren als de dempingspakketten van de vliet, die aan de rui vooraf ging. In de archivalia wordt de vliet vermeld als *Vliet naar den Anker*. De vliet werd namelijk ingedijkt door de rui. Wellicht werden de rui en de aangetroffen kloostertuinmuur opgericht na de verkoop van de gronden in 1542 aan een particulier. De muur is reeds zichtbaar op het 16de-eeuwse grondplan van het klooster.

Historische resten van brouwerij *de Twee Oude Leeuwen*, deel van de cluster aan 16de-eeuwse brouwerijen in Nieuwstad, omvatten in de eerste plaats een kelder achteraan op het erf, tegen de kloostertuinmuur. De historische bebouwing gerelateerd aan de brouwerij tegen de Oude Leeuwenrui aan kon niet meer vastgesteld worden, aangezien deze resten werden verwijderd bij de aanleg van recentere gebouwen, die tot voor kort in gebruik waren. In de buurt van de resten van de brouwerij werden ook drie waterputten aangetroffen.

Verspreid over het volledige onderzoeksgebied werden in de bovenste opgravingsniveaus diverse resten van industrie zichtbaar, die dateren uit de 19de en 20ste eeuw. Het gaat om kelders, vloeren en verschillende resten die te maken hebben met industriële infrastructuur, voornamelijk van *Malterie, Brasserie & Distillerie Van den Berghe & cie*, wellicht opgericht op de onderzoekslocatie omstreeks het midden van de 19de eeuw. Vanaf dan is er een heuse bouwwoede vast te stellen op het terrein, waarbij in enkele decennia alles werd volgebouwd. Vermeldenswaard zijn nog de vastgestelde resten van een stookruimte. Ook deze lijken te behoren tot 19de-eeuwse brouwerij.

Jordi Bruggeman, Natasja Reyns

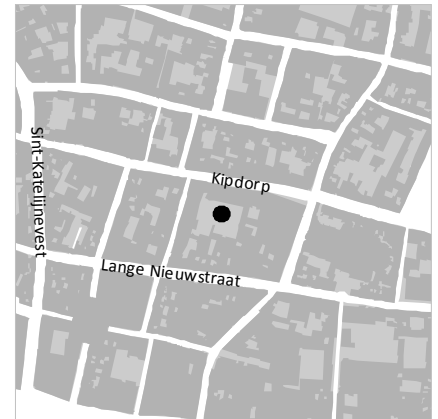
Bronnen

Geysen K., *Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnen-klooster*, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg 5, Antwerpen, 2009.

Vervoort R., Bruggeman J. en Reyns N., *Archeologische opgraving Antwerpen – Oude Leeuwenrui*, Rapporten All-Archeo bvba 176, Temse, in voorbereiding.

KIPDORP 44-48

Sitenaam:	Kipdorp 44-48
Sitecode:	A359
Locatie:	Kipdorp 44-48, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'14"N 4°24'30"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 2; Sectie B; perceel 2098C
Opdrachtgever:	Bow Bow nv
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	verbouwing van een kantoorgebouw tot studentenhuys, kantoorruimten, appartementen en woningen; bouw van een ondergrondse parking
Datum onderzoek:	17 juni - 1 juli 2013
Aard onderzoek:	archeologische opgraving
Cultuurperiode:	metaaltijden, late middeleeuwen, nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het te verbouwen kantoorgebouw werd opgericht in de eerste helft van de 20ste eeuw als een heropbouw of verbouwing van een vroeg-19de-eeuws kantoorcomplex. Het projectgebied is ca. 1770 m² groot, waarvan ca. 460 m² niet verstoord werd door recentere kelders en bijgevolg archeologisch waardevol. Historisch gezien bevindt dit complex zich net ten oosten van de middeleeuwse ruinenstad, waarvan de bewoningsgeschiedenis minstens teruggaat tot de 12de eeuw. Het projectgebied situeert zich binnen de derde stadsuitbreiding (1295-1314). In dit gebied is een langdurige bewoning te verwachten, die teruggaat tot de (late) middeleeuwen of ouder. Het toponiem Kipdorp heeft wellicht betrekking op een oudere bewoningskern die oorspronkelijk *extra muros* lag, net als het meer noordelijk gelegen Klapdorp.

In de omgeving van het onderzoeksterrein voerde de stedelijke dienst archeologie eerder onderzoek uit in 2002 tussen de Paternosterstraat en Jan Van Lierstraat (site A189, project 'Paternostersquare'). Archeologisch noodonderzoek in de Sint-Jacobsstraat bracht in 2004 naast afvalputten uit de nieuwe tijd ook twee mogelijk middeleeuwse of pre-middeleeuwse parallelle greppels aan het licht (site A191 Kipdorp/Sint-Jacobsstraat). In 2011 werden op de hoek van Klapdorp met de Mutsaardstraat bewoningsporen vanaf de middeleeuwen onderzocht, onder meer een waterput uit de 10de eeuw.

Vraagstelling

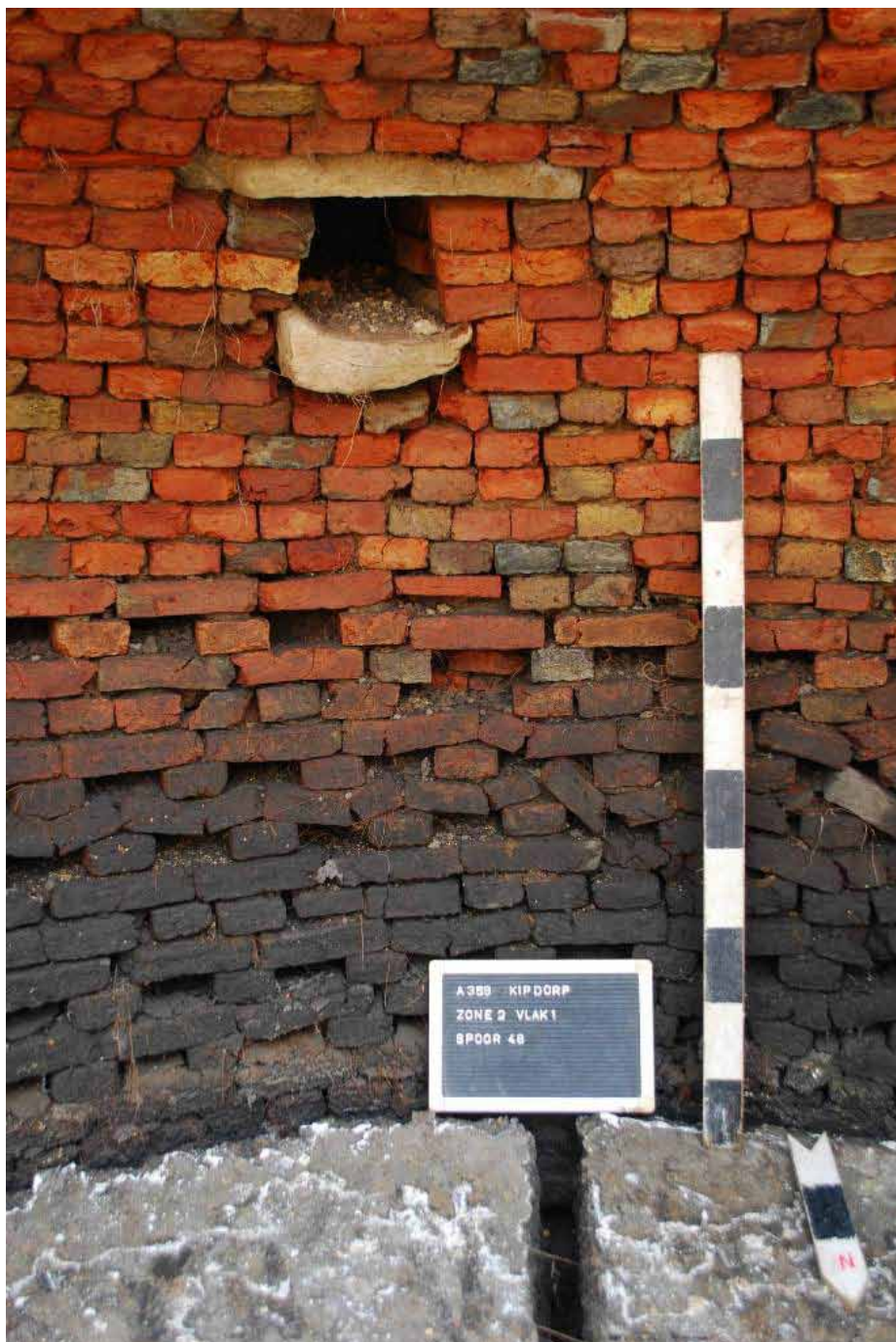
Doel van het onderzoek was het in kaart brengen van de bewoningsgeschiedenis van dit deel van het bouwblok, onderzoek naar het paleolandschap en vroegste landgebruik en de studie van de materiële cultuur van de vroegere bewoners.

Resultaten van het onderzoek

Op de achterliggende, oostelijke delen van het projectgebied konden tientallen sporen en structuren van eeuwenlange bewoning en activiteit geregistreerd worden. Een aantal zeer diffuse en gebioturbeerde paalkuiltjes behoren mogelijk tot protohistorische bewoning. Er werd een aanzienlijke hoeveelheid hand-gevormd aardewerk aangetroffen in een oude cultuurlaag en in middeleeuwse sporen.

De geregistreerde sporen illustreren de vrijwel continue bewoning sinds de late middeleeuwen. Bovendien werden enkele parallelle en haakse greppels aangetroffen, mogelijk van volmiddeleeuwse datum. Een koepelvormige afval- of drainageput uit baksteen bleek goed bewaard, centraal op het opgravingsterrein.

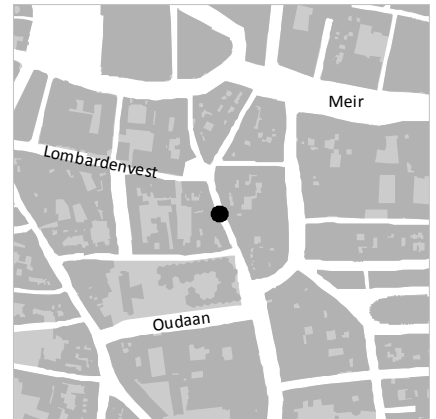
Tim Bellens

Detailopname van de binnenzijde van de afval- of drainageput, met bovenaan het stortgat

LOMBARDENSTRAAT

Sitenaam:	Lombardenstraat
Sitecode:	A360
Locatie:	Lombardenstraat, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'01"N 4°24'09"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 3; Sectie C; Blad 090; Openbaar domein
Opdrachtgever:	Stad Antwerpen
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	vernieuwen van de riolering bij de nieuwe aanleg van de Lombardenstraat
Datum onderzoek:	4 - 10 juli 2013
Aard onderzoek:	vlakdekkende opgraving
Cultuurperiode:	late middeleeuwen, nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De Lombardenstraat bevindt zich ten zuiden van de middeleeuwse ruinstad, waarvan de bewoningsgeschiedenis teruggaat tot de 12de eeuw en vroeger. De locatie bevindt zich in de zone van de derde stadsuitbreiding (1295-1314). De straat zelf is in 1546 getrokken door Gilbert Van Schoonbeke op grond van het eigendom *d'oude Lombaerde*. In eerste instantie werd de straat dan ook Oudelombaerdestraat genoemd; pas in de jaren '60 van de vorige eeuw veranderde de naam in Lombardenstraat.

De oostelijke zijde van de straat is sinds 1963 volledig ingenomen door de schoolgebouwen van het Sint-Lodewijckinstituut. Hiertoe werden de bestaande huizen langs de oostelijke zijde van de straat onteigend en gesloopt. Bij de bouw van de school werd de Lombardenstraat ook aanzienlijk verbreed.

Vraagstelling

Het registreren van archeologische sporen en vondsten ten einde de bouwgeschiedenis van dit stadsdeel te reconstrueren of aan te vullen.

Resultaten van het onderzoek

Bij het uitgraven van de rioleringssleuf in de middenas van de huidige Lombardenstraat, bleek als snel dat de westelijke sleufwand zich precies op de rooilijn van de toenmalige 16de-eeuwse oostelijke straatzijde bevond. Hierdoor werden over de gehele sleuflengte alle opeenvolgende kelders van de (voormalige) oostelijke huizenrij aangesneden. Van deze huizen zijn enkele namen gekend, zoals *Zwarte Arend*, *Corenbloem*, *Witte Roos* en *Oude Lombaard*, maar het is niet gelukt om de geregistreerde archeologische panden te identificeren op basis van de archivalische bronnen.

Overzichtsfoto archeologische opgraving Lombardenstraat

In het totaal ging het om 13 kelders/huizen waarvan de ene al meer gesloopt bleek dan de andere. Bij alle kelders geldt dat de oostelijke zijde niet geregistreerd kon worden omdat de rioleringssleuf slechts twee meter breed was. Anderzijds kon van elke kelder wel de 16de-eeuwse kern geregistreerd worden; voornamelijk de dragende muren en de gewelfaanzetten waren nog origineel. Daarnaast waren er heel wat aanpassingen, aanvullingen en verbouwingen, allemaal inherent aan het gebruik van een kelder.

De huizen bleven bijna vier eeuwen in gebruik. In 1956 werd het onteigeningsplan opgemaakt om plaats te ruimen voor de bouw van de school. Tussen 1956 en 1963 worden alle huizen langs de oostelijke zijde van de Lombardenstraat gesloopt tot op kelderniveau, zoals vastgesteld.

De historische bronnen leren ons ook de geschiedenis van de huizen in deze straat. Zo werden verschillende panden samengevoegd om deel uit te maken van een groter geheel. In 1800 bijvoorbeeld zijn in het midden van de straat vier panden samengevoegd tot één groot geheel met een gevel van meer dan 27 meter. De archeologische resten verraadden weinig van dit alles; op kelderniveau leek het nog steeds om 13 afzonderlijke woningen te gaan.

Anne Schryvers

Bronnen

Schryvers A., *Rapport Archeologisch onderzoek A360 Lombardenstraat in Antwerpen*, rapport van de dienst archeologie stad Antwerpen, november 2015.

De Lattin A., *Doorheen Oud-Antwerpen, Gids en inventaris van het hedendaagsche Oud-Antwerpen*, Antwerpen, 1936.

Vande Weghe R., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*, Antwerpen, 1977.

Tableau de concordance officiel des anciens & nouveaux numéros des maisons (décision du conseil communal du 6 septembre 1856).

Ongepubliceerde archiefbronnen

Stadsarchief Antwerpen (SAA), huisnamen in de wijkboeken van Ketgen, 100#2659.

SAA, huisnamen in de officiële wijkboeken: eerste reeks, 100#2660.

SAA, huisnamen in de officiële wijkboeken: tweede reeks, 100#2661.

SAA, Legger bij het gevelplan, ca. 1800, MA#2631.

SAA, Losson, Oorspronkelijke (primitieve) aanwijzende tabel sectie B, 1834, microfilm 152#47 (MF).

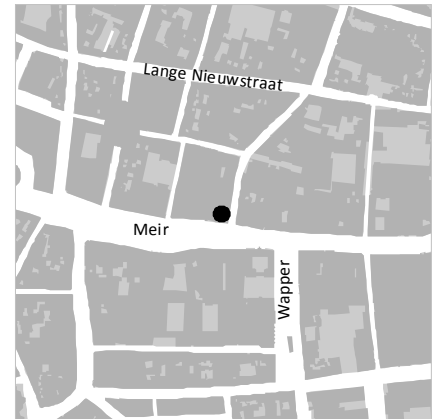
Projectie onteigeningsplan (1956) op opgravingsplan

Archeologisch onderzoek van kelder 8

MEIR 37-39

Sitenaam:	Meir 37-39
Sitecode:	A361
Locatie:	Meir 37-39/Lange Klarenstraat 24-28, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'06"N 4°24'28"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 3; Sectie C; percelen 1442a, 1440b, 1439a
Opdrachtgever:	Steinco nv
Uitvoerder:	BAAC Vlaanderen bvba
Aard bedreiging:	nieuwbouw handelspand en verbouwing bestaand pand
Datum onderzoek:	25 november - 5 december 2013 en januari - februari 2014
Aard onderzoek:	archeologische opgraving
Cultuurperiode:	ijzertijd, middeleeuwen en nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied ligt op de hoek van de Meir en de Lange Klarenstraat. De panden aan de Meir 37-39/Lange Klarenstraat 24-28 zijn gelegen binnen het gebied van de derde stadsuitbreiding (tussen 1295 en 1314) die het gevolg was van de sterke bevolkingsgroei van Antwerpen na 1250. De huidige panden gaan terug tot de 16de eeuw, met bouwfasen uit de 18de - vroege 19de eeuw die deels nog bewaard zijn. Deze gebouwen werden meermaals verbouwd en later samengevoegd tot één handelspand. Van het hoekpand Meir 39, tevens drager van een beschermd Onze-Lieve-Vrouwbeeld, en van Lange Klarenstraat 28 bleven de oorspronkelijke kelders nog bewaard (Inventaris Onroerend Erfgoed 2013a).

Het gebied tussen de oudere vesten van 1250 en de Spaanse wallen kwam pas in de 13de en 14de eeuw tot ontwikkeling, met een lintbebouwing langs de straten

zonder gesloten bouwblokken. Tussenin waren nog vele open ruimten. Later, in de 16de eeuw, kwam het initiatief voor het bouwen van huizen niet van het stadsbestuur, maar eerder van een groep voor eigen rekening optredende speculanten en ondernemers. Toch bleek dit zeer effectief want tussen 1516 en 1528 werden door slechts tien ondernemers zo'n 150 nieuwe huizen gebouwd (Inventaris Onroerend Erfgoed 2013a).

Vraagstelling

Voorafgaand aan het onderzoek werden in de bijzondere voorwaarden enkele onderzoeksvragen gesteld. Hierin werden de bouwgeschiedenis van het perceel, de bewaringstoestand van eventuele sporen, de bodemontwikkeling en de verhouding van de archeologische resten ten opzichte van cartografische bronnen centraal gesteld.

Figuur 1. Vlak in ruimte I met grondsporen S.1 – S.4 (© BAAC Vlaanderen)

Resultaten van het onderzoek

Bij aanvang van het onderzoek was niet duidelijk of het terrein op de hoek van de Meir met de Lange Klarenstraat geheel of gedeeltelijk onderkelderd was en wat de datering van eventuele kelders was. Uit het onderzoek is gebleken dat een groot deel van het gehele terrein onderkelderd is geweest, met uitzondering van het zuidoosten en een klein deel in het noordwesten. Onder de keldervloeren was plaatselijk een sequentie ophogingspakketten aanwezig, in totaal zo'n 100 cm dik. Er werden tenminste twee en plaatselijk vier verschillende pakketten onderscheiden. Een tijdsdiepte van de afzetting van de verschillende pakketten kan niet worden gegeven. Onder de ophogingspakketten werden in het oosten en halverwege het terrein nog grondsporen gevonden. Het ging hierbij om enkele (paal)kuilen en een greppel (Figuur 1). De overige delen van het terrein bleken vrij van grondsporen.

Een structuur kon ook niet uit de sporen gedestilleerd worden. Het is niet ondenkbaar dat de paalkuil samen met paalkuilen S.2 en/of S.11 een structuur heeft gevormd. Gezien het ontbreken van sporen ten westen van de genoemde paalkuilen zou een dergelijke structuur, dan wel meer naar het oosten, zich onder de bestaande kelder aan de Lange Klarenstraat moeten bevinden. Ondanks het feit dat in twee van de sporen naast handgevormd aardewerk intrusief middeleeuws materiaal aanwezig was, worden

de lichtgrijze sporen voorzichtig in de ijzertijd gedateerd. Opgravingen in de directe omgeving van het onderzoeks-terrein aan de Meir/Lange Klarenstraat (onder andere in de Handelsbeurs) hebben soortgelijke sporen opgeleverd die op basis van aanwezig vondstmateriaal in de ijzertijd gedateerd konden worden.

In het niet-onderkelderde deel van het terrein (in het zuidwesten) werd een profiel opgetekend waarin enkele ophogingslagen en bodemvorming geregistreerd konden worden (Figuur 2).

De muren op het terrein zijn moeilijk te dateren. De enige structuren waar met enige zekerheid een datering aan gegeven kan worden, zijn een waterput S.3.3, een afvoergoot en een afvalput op het derde vlak. De waterput heeft één dateerbare vondst opgeleverd, te weten een kelkglas dat op basis van vervaardigingstechniek vermoedelijk in de tweede helft van de 16de eeuw gedateerd kan worden. Dat betekent dat de waterput zeer waarschijnlijk in die periode opgevuld werd en daarmee de aanleg ervan in ieder geval in de 16de eeuw en mogelijk vroeger dateert. De bodem van deze waterput bevond zich hoger dan die van de andere drie. De vullingen van de overige waterputten bevatten geen diagnostisch materiaal, enkel zand en puin.

Figuur 2. Profiel in het zuidoosten van het plangebied, tegen de bestaande bebouwing van Meir 39 aan in WP7. Foto genomen richting het zuiden (© BAAC Vlaanderen)

De vulling van het afvoerbakje in het zuidoosten van het terrein kon op basis van materiaal gedateerd worden in de late 18de - vroege 19de eeuw. Dat betekent dat het bakje en de afvoer zelf in ieder geval van rond of voor deze tijd dateren. Het materiaal in de vulling van het afvalputje is iets ouder. Een diagnostisch mosterdpotje dateert van 1700 - 1740 (Figuur 3). De rest van het materiaal is consistent met een datering in de eerste helft van de 18de eeuw.

Wanneer geen (diagnostisch) vondstmateriaal voorhanden is, kunnen structuren voorzichtig gedateerd worden op basis van baksteenformaten. Dit is wel met de nodige kanttekeningen, aangezien baksteenformaten gedurende verschillende en lange perioden voorkomen. De gebruikte mortel kan ook een indicatie zijn voor een vroege of juist late datering.

Hieronder is een tabel weergegeven met gegevens van baksteenformaten uit de stad Antwerpen. Een algemene 'regel' die hieruit gedestilleerd kan worden, is dat grotere formaten bakstenen doorgaans ouder zijn dan kleinere. Ook dit is geen zekerheid, zoals te zien is bij de formaten van de site A210, het Keizersbastion van de Spaanse omwalling, waar diverse formaten zijn aangetroffen.

Er evenwel van uitgaande dat de algemene regel opgaat, kan op het terrein aan de Meir, naast de grondsporen, nog een aantal perioden worden onderscheiden. In de zuidelijke helft van het terrein is een aantal noord-zuid lopende muren opgebouwd uit een grootformaat bakstenen, gemetseld met zandige gele mortel.

Figuur 3. Archeologisch complete mosterdpot in faience, A361/S1/V7/F1 (foto Guy Vermeylen)

Site	Baksteenformaat	Context	Datering
A317 Begijnenstraat	16/18x7/8x4,5 cm (met variatie)		16de-17de eeuw
A182 Hanzestedenplaats - MAS	16x8x5 cm	2e vloer kelder Hansahuis	16de-17de eeuw
A273 Bogaardestraat - Jeugdherberg	18/19x9x4 cm	Afvalput	Laat 15de-begin 16de eeuw
A265 Falconrui - Falonklooster	18x8,5x4 cm	Priesterij	16de eeuw
A210 Keizersbastion Spaanse omwalling	20x10x4,5 cm; 19x9x4,5 cm en 18x8,5x4 cm: (meest voorkomende)	metselwerk	1542-1545
Kleine Kauwenberg	16/18x8x4/5cm; 19x9x5 cm	(kelder)muren	16de eeuw
Klapdorp	16,5/17x8,5x4 cm (overwegend)	Predikerinnenklooster	16de eeuw
Blauwtorenplein/Oude Vaartplaats	18x7,5x4,5 cm; 20x9,5x4,5 cm	waterput	16de eeuw

Overzicht van baksteenformaten zoals aangetroffen op eerdere opgravingen in Antwerpen. Overzicht van de Dienst Archeologie van de Stad Antwerpen, aangevuld met gegevens van recente opgravingen van BAAC Vlaanderen.

Ten noorden hiervan is een restant van een muur met een gewelf aanwezig. Of deze structuur iets te maken heeft met die tussen de oudere muren in het zuiden, is niet te zeggen. Een recente afvalput verstoort het zicht op eventueel verband. Nog verder noordelijk is een oost-west lopende muur (o.a. 22 x 11 x 6 cm) aanwezig. Deze lijkt geen verband te hebben met muren in de nabijheid. De aanwezigheid van verschillende formaten en kleuren bakstenen kan hier wijzen op hergebruik van de stenen. Slechts een van de vier waterputten was opgebouwd uit bakstenen van een groot formaat (21 x 10,5 x 4,5 cm).

Gezien het grote formaat van de gebruikte bakstenen in de genoemde muurfragmenten, in combinatie met de gebruikte sterk zandige gele mortel, kan voorzichtig gesteld worden dat het hier om de oudste steenbouwfase op het terrein gaat. Een precieze datering kan niet gegeven worden, maar gezien het feit dat er op de oudst beschikbare kaart van het gebied van Virgilius Bononiensis uit 1565 bebouwing zichtbaar is, kan gesteld worden dat deze oudste archeologische baksteenfase minstens uit de 16de eeuw dateert. Een vroegere datering is eveneens mogelijk gezien de ligging van het terrein binnen de derde stadsuitbreiding eind 13de - begin 14de eeuw, maar of de stenen gebouwen uit deze vroege fase dateren, is niet met zekerheid te zeggen. Het formaat van de gebruikte

bakstenen wijst echter wel in de richting van een laat-middeleeuwse datering. Gezien het feit dat er in de grondsporen in ruimte I aardewerk uit deze periode is aangetroffen, is het in ieder geval zeker dat er een vorm van bebouwing aanwezig is geweest in deze vroegste periode.

In latere perioden lijken de kelders te worden samengevoegd tot een groter geheel. Ruimte VI lijkt in een zekere fase één grote ruimte met een tussenmuur geweest te zijn, getuige de verbanden tussen de muren en de gebruikte bakstenen en mortel hier. Een datering is niet op deze ruimte te plakken, aangezien geen diagnostisch materiaal gevonden is en de gebruikte bakstenen en mortel geen uitsluitsel kunnen geven. Dat er in ieder geval een bouw-/bewoningsfase in de 18de - 19de eeuw is geweest, blijkt uit vondsten in gedempte baksteenstructuren (zie hierboven). In een nog latere fase (19de - 20ste eeuw) zijn diverse afvalputten met grijze of blauwgrijze cementmortel geplaatst.

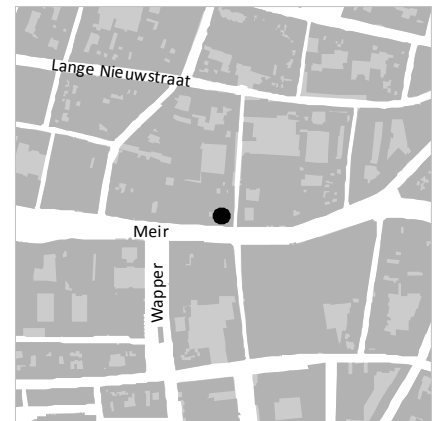
Inger Woltinge

Bron

Woltinge I., Vanoverbeke R., *Archeologische opgraving Antwerpen Meir 37-39 (Lange Klarenstraat 24-28)*, BAAC-rapport 163, Gent, 2015.

MEIR 77-79

Sitenaam:	Meir 77-79
Sitecode:	A362
Locatie:	Meir 77-79, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'05"N 4°24'36"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 3; Sectie C; perceel 1393 A
Opdrachtgever:	Thomas De Rudder SCA
Uitvoerder:	Monument Vandekerckhove nv
Aard bedreiging:	verbouwingswerken aan het pand waarbij de bestaande binneninrichting afgebroken wordt en een deel wordt uitgegraven, gevolgd door gedeeltelijke nieuwbouw
Datum onderzoek:	onderzoek kelders 28 mei 2013, veldwerk 9 - 20 september 2013, begeleiding werken 24 en 26 september 2013
Aard onderzoek:	studie kelders, archeologische opgraving, begeleiding werken
Cultuurperiode:	ijzertijd, middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De oudste vermelding van de Meir dateert van 1257 (AERTS 1983, 7). De benaming wijst op stilstaand water (*Meere*) of laaggelegen vochtige gronden. Waarschijnlijk werd deze plek gebruikt als houtdok. Voor 1200 lag de Meir nog volledig buiten de stadsomwalling. Vanaf de eerste stadsuitbreiding worden delen van de Meir toegevoegd aan het grondgebied van de stad, tot bij de vierde stadsuitbreiding de Meir volledig intra-muros komt te liggen. Parallel met de opeenvolgende stadsuitbreidingen verloor de Meir haar landelijke karakter. In de 16de eeuw werden nieuwe zijstraten gecreëerd en groeide de aantrekkingskracht van de Meir als belangrijke verkeersader.

De Meir werd ook aantrekkelijk als woonplaats voor de gegoede klasse en ontwikkelde zich tot een centrum van openbaar leven dat kon wedijveren met de Grote Markt. Die positie handhaafde de Meir in de 17de en 18de eeuw. In de 20ste eeuw werd het Centraal Station gebouwd en werd de Meir tenslotte een belangrijke verkeersader en winkelstraat.

Naast deze ontwikkelingen uit de historische perioden werd in de omgeving van de Meir ook reeds aardewerk uit de ijzertijd aangetroffen.

Zicht op de complexe stratigrafie waarbij sporen uit verschillende perioden elkaar oversnijden (ijzertijd - late middeleeuwen - nieuwste tijd) (foto Monument Vandekerckhove)

Vraagstelling

Het archeologisch onderzoek bestond uit verschillende onderdelen, namelijk de studie van twee kelders, het opgraven van een onverstoorde stuk grond tussen de kelders, en de archeologische begeleiding van de uitbraak en verdieping van de achterste delen van het pand. Het onderzoeksgebied ligt binnen de vierde, 14de-eeuwse stadsuitbreiding van Antwerpen. Voor het niet-onderkelderde deel van het onderzoeksgebied betekende dit dat er een belangrijke verwachting was naar archeologische sporen in de ondergrond. Naast de registratie van de kelders lag de klemtoon van het onderzoek dan ook op de registratie van de oudere bewoningsgeschiedenis van dit perceel.

Resultaten van het onderzoek

De resultaten van de opgraving maken duidelijk dat de omgeving van de Meir al eeuwenlang door de mens bewoond werd. De oudste sporen op de site zijn immers te dateren in de ijzertijd. Het gaat om vier kuilen, waarvan er drie geïnterpreteerd worden als mogelijke paalkuilen. Een vierde kuil werd doorsneden door jongere sporen, waardoor dit spoor slechts gedeeltelijk bewaard werd. Het schervenmateriaal dat gerecupereerd werd uit deze sporen kan algemeen gedateerd worden in de ijzertijd. De wanddikte van de scherven en de magering met zand zou erop kunnen wijzen het gaat om scherven uit de late ijzertijd of vroeg-Romeinse periode.

De oudste sporen op de site werden afgedekt door een oude cultuurlaag. Wanneer het terrein binnen de vierde stadsomwalling komt te liggen, neemt het aantal sporen sterk toe. Verschillende kuilen zijn immers toe te schrijven aan 14de-eeuwse activiteiten, met enkele paalkuilen, een afvalkuil en een mogelijke winningskuil. De afvalkuil kon gedateerd worden aan de hand van het aardewerk, maar ook dankzij de munt die erin gevonden werd. Het gaat

om een dubbele parisis in biljoen, geslagen te Ivoix onder Lodewijk VI. De munt werd gedateerd tussen 1310 en 1336.

Het terrein lijkt nu te behoren tot het achtererf van een woning. Van de 15de tot de 20ste eeuw blijft het terrein steeds tot een achtererf behoren, getuige de verschillende afvalkuilen. Eén afvalkuil werd gedateerd tussen 1450 en 1525. De kuil had mogelijk een bekisting in hout. Deze kuil werd doorsneden door een ronde bakstenen afvalput uit de 17de eeuw. Ook de andere latere afvalkuilen waren bakstenen constructies, waarvan één rechthoekig en één cirkelvormig. Ze werden ruwweg gedateerd in de 16de of 17de eeuw op basis van enkele scherven gevonden in de aanleg sleuven, aangezien de vulling van de constructies zelf bestond uit recent (20ste-eeuws) materiaal. De achterwanden van deze afvalkuilen werden ingewerkt in de muur van de kelder van pand 77. Waarschijnlijk waren de putten nog in gebruik toen de kelder gebouwd werd.

Ondanks de beperkte oppervlakte van de opgraving (slechts 47 m²) werd tijdens dit onderzoek een overzicht verkregen van de lange bewoningsgeschiedenis van deze plek. De resultaten bevestigen wat reeds vermoed werd op basis van toevalsvondsten, namelijk dat al sinds de ijzertijd hier bewoning gesitueerd was.

Veerle Hendriks

Bronnen

Hendriks V. en Trommelmans R., *Archeologische opgraving Antwerpen Meir 77-79 (prov. Antwerpen)*, basisrapport conceptversie, Ingelmunster, 2013 (onuitgegeven rapport).

Aerts W. e.a., *De Meir te Antwerpen: Monumentenzorg in historisch perspectief*, Internationaal Cultureel Centrum Antwerpen, Antwerpen, 1983.

Zicht op een kuil uit de ijzertijd die in profiel bewaard bleef (foto Monument Vandekerckhove)

MELKMARKT 37-39

Sitenaam: Melkmarkt 37-39
Sitecode: A363
Locatie: Melkmarkt 37-39, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'11"N 4°24'11"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 3; Sectie C; percelen 2337A, 2335
Opdrachtgever: Dembélé bvba
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: nieuwbouw verbouwen van handelspanden tot een hotel
Datum onderzoek: gefaseerd onderzoek tussen 21 mei 2013 en 3 februari 2014
Aard onderzoek: archeologische begeleiding van de werken en opgraving tot op bouwdiepte
Cultuurperiode: middeleeuwen, nieuwe tijd en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied bevindt zich in de nabijheid van de O.L.V.-kathedraal in het stadsgedeelte dat al vóór 1200 binnen de omwalling lag en bijgevolg eeuwenlange bewoning kent. Het bestaande historische dubbelgebouw is een samenvoeging van twee oudere panden die wellicht teruggaan tot de 14de-15de eeuw, enerzijds *den Ghulden Schoen* (!), anderzijds *den Passer*. De bouwplannen voorzien in de gedeeltelijke uitgraving van keldervolumes en het doorbreken van keldermuren.

In de omgeving van het projectgebied voerde de stedelijke dienst archeologie de voorbije decennia meermaals opgravingen uit in ondermeer de kathedraal, met het registreren van vele begravingen, oudere kerkfasen, een volmiddeleeuwse waterput en Gallo-Romeins vondstmateriaal tot gevolg. Op en rond de Handschoenmarkt (site A012) troffen de stadsarcheologen in 1978 vondsten uit diverse cultuurperioden aan, onder meer handgevormd en Gallo-Romeins aardewerk.

Registratie van een afvalput in een van de keldervertrekken

Vraagstelling

Het in kaart brengen van de bouwgeschiedenis van het dubbelhuis en het onderzoeken van de materiële cultuur van de vroegere bewoners door het inzamelen en bestuderen van opgegraven *archaeologica*.

Resultaten van het onderzoek

In de achterste, meest oostelijke keldervolumes werden een aantal structuren en veel vondsten aangetroffen. Een bakstenen afvalput op T-vormig grondplan, overdekt door een tongewelf, bevatte vondstmateriaal uit de nieuwe tijd (onder meer een fraai versierde benen tandenstoker). Onder het aangrenzende keldervolume bevond zich een rechthoekige afvalput met tongewelf, waarin onder meer industrieel wit aardewerk gevonden werd. Veruit het meeste en meest diverse vondstmateriaal troffen de

stadsarcheologen aan in een tot dusver onbekend keldervertrek dat van bodem tot gewelf opgevuld bleek met honderden fragmenten aardewerk, glas, metaal, tot een gipsen buste en andere kunstobjecten toe. Onder het aardewerk bevinden zich fraaie deelcollecties, hoofdzakelijk 18de-eeuws Chinees porselein (onder meer *Imari* en *Famille Rose* (met dank aan Jordi Bruggeman) en faïence.

In hetzelfde verborgen keldervolume bevindt zich een goed bewaarde oven met bakstenen koepelgewelf. Wellicht gaat het om een broodoven. Omwille van de bewaringstoestand en de schaarste aan dergelijke ovenstructuren in de Antwerpse binnenstad is een dergelijk relict het bewaren en zelfs ontsluiten waard.

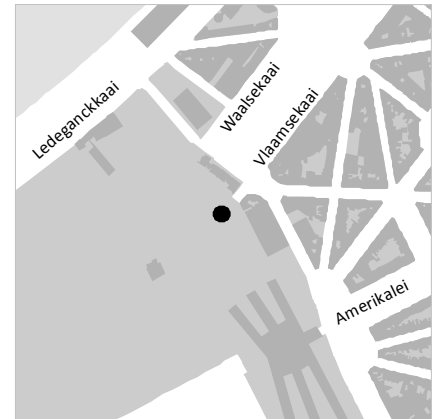
Tim Bellens

Binnenzicht in de oven: koepelgewelf (boven) en bakvloer (onder)

LEDEGANCKKAAI (NIEUW ZUID)

Sitenaam:	Ledeganckkaai (Nieuw Zuid)
Sitecode:	A365
Locatie:	Ledeganckkaai - Vlaamse kaai
Coördinaten:	51°12'18"N 4°23'02"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 9; Sectie I; perceel 2704F2, 2704H2
Opdrachtgever:	Ontwikkeling Nieuw Zuid
Uitvoerder:	Odin, Archeologisch onderzoeks- en adviesbureau
Aard bedreiging:	verkaveling Nieuw Zuid met ondergrondse parkeergarages
Datum onderzoek:	23 maart 2013 – 18 september 2013
Aard onderzoek:	paleolandschappelijk booronderzoek
Cultuurperiode:	steentijd, metaaltijd, middeleeuwen, postmiddeleeuwen
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Odin voerde in 2013 in opdracht van Ontwikkeling Nieuw Zuid een paleolandschappelijk booronderzoek uit voor het projectgebied Nieuw Zuid aan de Ledeganckkaai te Antwerpen. Het projectgebied is gelegen aan de Scheldekaaien tussen de zuidelijke grens van de 19de-eeuwse stad en het verkeersknooppunt van de Antwerpse Ring (R1). Ontwikkeling Nieuw Zuid nv plant hier een volledig nieuwe wijk waarbij grootschalige uitgravingen te verwachten zijn.

Meer specifiek is het projectgebied gelegen tussen de historische stad met ten zuiden de citadel van Alva en de gehuchten Kiel, Beerschot en Hoboken. Dit gebied werd al sinds de bedijking vanaf de 11de en 12de eeuw in cultuur gebracht. Op historische kaarten wordt schuin over het gebied de verhoogde weg aangegeven die de stad met Kiel en Hoboken verbond. Tot in de 18de eeuw krijgen de omliggende gronden vooral een rurale invulling. Aan de Schelde blijken lager gelegen meersen aanwezig te zijn, het gehucht Kiel grens aan de zuidzijde.

In het begin van de 19de eeuw wordt het gebied mee opgenomen in het Geretrancheerd kamp van Napoleon en krijgt het kort een militaire functie. Aan de oostzijde situeert zich het lunet van Kiel dat na 1815 werd gebouwd; er komen barakken en een scheepswerf. Op het einde van de 19de eeuw, na de afbraak van de citadel, wordt het gebied heringericht als goederenstation en rangeerterrein. Deze functie wordt in de 20ste eeuw langzaam afgebouwd. Niettegenstaande de rijke geschiedenis van het plangebied wordt de huidige terreinsituatie vooral gekenmerkt door leegte. Op het projectgebied is het vroegere industriële karakter verdwenen, enkel het oude goederenstation, nu de Bank van Breda, is als getuige behouden.

Vraagstelling

Het doel van de studie is na te gaan in welke mate archeologische erfgoedwaarden hier verwacht worden en welke impact de geplande werkzaamheden hebben. Er werd onderzoek verricht naar de reconstructie van het paleo- en cultuurhistorisch landschap. Tevens diende advies naar eventueel vervolgonderzoek te worden geformuleerd op maat van de afzonderlijke bouwprojecten.

Resultaten van het onderzoek

De gekende landschappelijke, archeologische en historische data zijn geïnventariseerd aan de hand van een bureau-onderzoek. In de eerste fase van het booronderzoek werden (grotendeels in grid van 30 op 40 meter) op het terrein 75 boringen geplaatst. In een tweede fase is een volledig mechanisch booronderzoek uitgevoerd ter hoogte van drie boorraaien, waarbij systematisch tot ca. 0 m TAW is geboord.

Uit dit booronderzoek blijkt dat binnen het plangebied grotendeels drie hoofdeenheden te onderscheiden zijn: een puinlaag, een (puinhoudende) zandlaag en de C-horizont, ongeroerde zandafzettingen. Op basis van de resultaten werd een geogeniëtsch model geformuleerd, gebaseerd op het chronologische model voor het Scheldebekken volgens F. Bogemans e.a. en door E. Meylemans. Het plangebied ligt binnen de huidige stroomrug van de Schelde; dit blijkt uit de in de afzettingen aanwezige gelaagdheid, kenmerkend voor het hoogdynamische sedimentatiemilieu op zandbanken en restgeulen binnen een stroomrug.

Het onderzoek toont verder aan dat het terrein tweefasig opgehoogd werd, waarbij de jongste geassocieerd is met de inrichting van het terrein als spoorwegemplacement.

De tweede fase lijkt te zijn opgebracht in de 18de - 19de eeuw. Het onderliggende natuurlijke sediment toont aan de top geen bodemvorming en/of restanten van een oud maaiveld. Onder het opgebrachte pakket zand en de Aa-horizont werden twee fluviatiele hoofdeenheden aangetroffen, aangeduid als oude en jonge Scheldeafzettingen.

De veenvorming uit twee boringen werd door middel van twee 14C-dateringen gedateerd in het Huneborg Stadiaal in het Pleni-Glaciaal van de laatste ijstijd (het Weichseliaan), zo'n 40.000 tot 36.500 jaar geleden. Aangezien dergelijke oude veensequenties zeldzaam zijn, werd een gecombineerd onderzoek op palynologische en botanische macroresten uitgevoerd. Hieruit bleek dat in deze periode het landschap zeer open was, met cypergrassen en grassen als belangrijkste component in de vegetatie, wat lijkt te duiden op een (steppe-)toendra-achtige vegetatie met hier en daar verspreid wat struiken van (dwerg)berk en wilg. In dit landschap kwamen natte plekken voor als gevolg van stagnatie in waterafvoer in de zomer, wanneer de toplaag van de permafrost afsmolt, maar plaatselijk stagneerde aan het oppervlak waardoor veenvorming ontstond.

Vervolgonderzoek

Uit het landschappelijk en het historisch onderzoek blijkt dat het oorspronkelijke maaiveld zich op ca. 4 tot 5 m TAW bevond en dat het terrein ondertussen 2 tot 3 m werd opgehoogd.

Gezien het terrein ook in de toekomst nog verder zal worden opgehoogd, zijn alle ingrepen in de bodem met een maximale ontgraving tot 3 m vrijgesteld van archeologisch vervolgonderzoek.

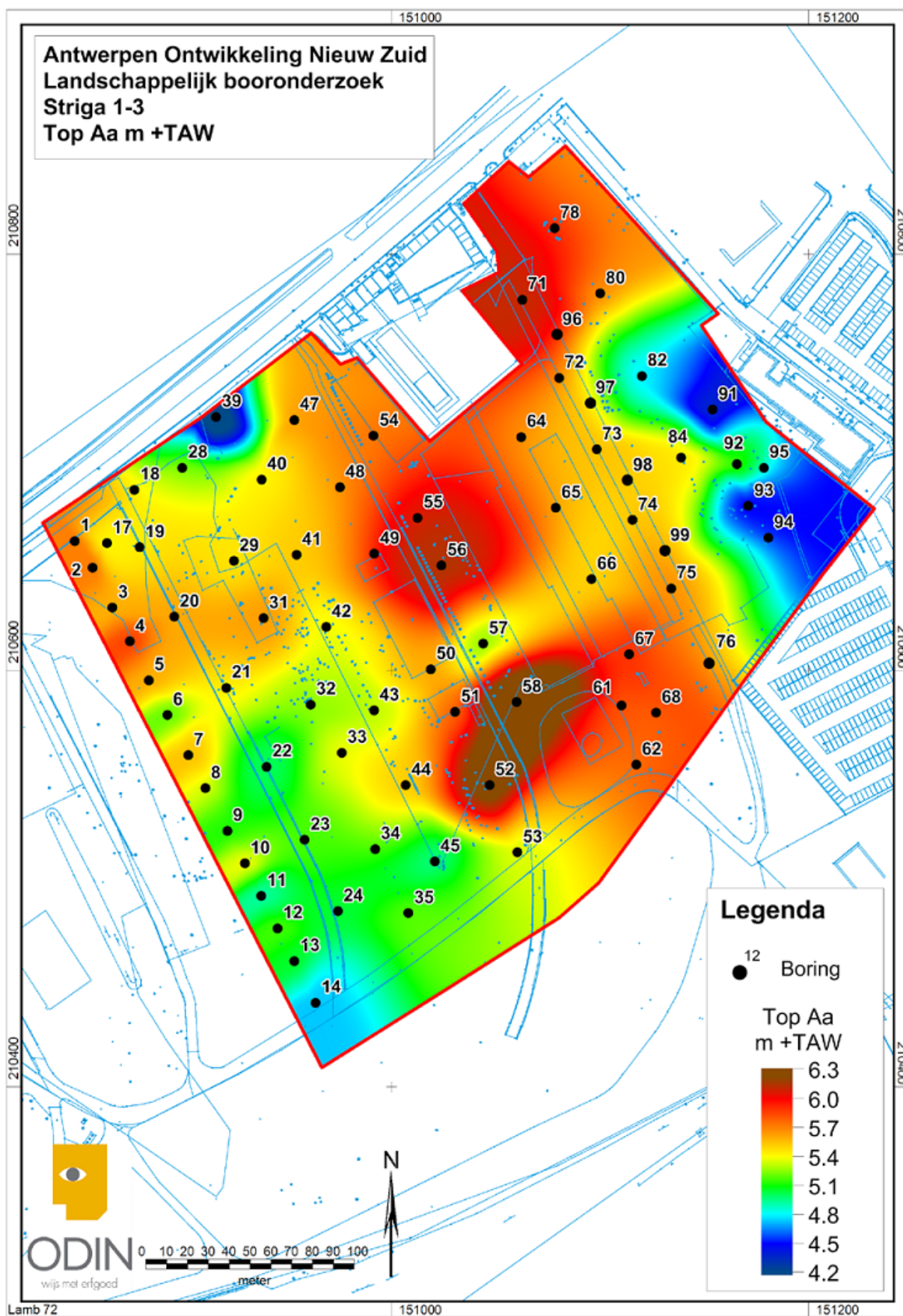
Voor constructies met grootschalig grondverzet en onderkelderingen wordt echter vervolgonderzoek geadviseerd, gezien dergelijke ingrepen het oorspronkelijke maaiveldniveau kunnen doorsnijden. Meer specifiek kunnen gebouwen in de directe kaaizone de restanten van de oude scheepswerven aansnijden. Ten zuiden van het gebied kunnen nog resten van het voormalige gehucht Kiel in de ondergrond bewaard zijn. Diepe uitgravingen in deze zones zullen ook archeologisch moeten worden begeleid.

Caroline Ruyssaert, Rob Paulussen, Joep Orbons, Karen Minsaer

Bronnen

Ruyssaert C., Paulussen R. en Orbons J., *Antwerpen - Ledeganckkaai, Ontwikkeling Nieuw Zuid. Archeologisch vooronderzoek: bureauonderzoek en landschappelijk booronderzoek*, 2014 (rapport Odin).

Verbruggen F., *Paleoecologisch onderzoek aan pleni-glaciaal veen uit Antwerpen (Biaxiaal rapport 780)*, 2014.

Paleoreliefkaart van het projectgebied (© Odin)

VAN DEN HAUTELEI (DEURNE)

Sitenaam: Van den Hautelei (Deurne)
Sitecode: A367
Locatie: Van den Hautelei, 2100 Deurne
Coördinaten: 51°12'03"N 4°28'05"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 31; Sectie B; percelen 392H3 (partim), 406B2, 407W2
Opdrachtgever: Globe Projects nv
Uitvoerder: All-Archeo bvba
Aard bedreiging: woon- en zorgcentrum
Datum onderzoek: 24 juni 2013
Aard onderzoek: archeologische prospectie met ingreep in de bodem (proefsleuven)
Cultuurperiode: nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Op de kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgemaakt onder coördinatie van graaf de Ferraris (1771-1778), blijkt dat het projectgebied gelegen is in landbouwgebied, buiten de dorpskern en omringd door verschillende buitenplaatsen of *hoven van plaisantie*. Op de Atlas der Buurtwegen, te dateren circa 1841, is nog steeds geen bebouwing aanwezig. Recentere verstedelijking heeft het oorspronkelijke landschap in sterke mate gewijzigd.

In de ruimere omgeving zijn er overwegend postmiddeleeuwse structuren geregistreerd, waaronder verschillende versterkingen. Het gebied heeft dan ook een hoge potentie voor deze periode. Daar in de omgeving bij oppervlakteprospectie ook enkele vondsten uit de ijzertijd werden aangetroffen, is de archeologische potentie voor deze periode ook vrij groot.

Vraagstelling

Het doel van het onderzoek is het in kaart brengen van de archeologische potentie van het projectgebied.

Resultaten van het onderzoek

Binnen het projectgebied van circa 1 ha werden vijf proefsleuven aangelegd. In totaal werden 22 sporen vastgesteld.

De aanleg van de proefsleuven vond plaats voor de afbraak van de bestaande bebouwing. Gezien de vele verstoringen die vastgesteld werden tijdens het onderzoek, werd het niet zinvol geacht om na de sloop van de aanwezige gebouwen de overige sleuven, zoals op voorhand gepland, aan te leggen. Het uitgevoerde onderzoek liet toe om een gegronde inschatting te maken van de bewaringstoestand van het aanwezige bodemarchief en de aanwezigheid van eventuele archeologische waarden. Verder archeologisch onderzoek bleek niet zinvol en het terrein werd vrij gegeven.

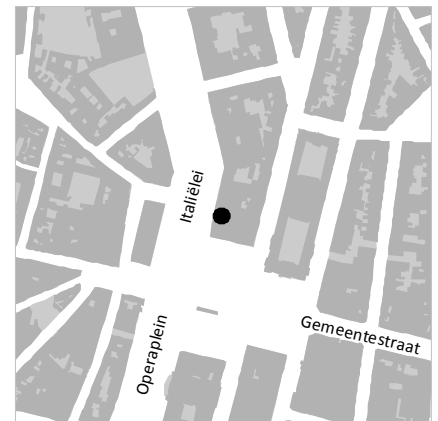
Natasja Reyns, Jordi Bruggeman

Bron

Reyns N., Derieuw M., Bruggeman J. en Van Staey A., *Archeologisch vooronderzoek Deurne – Van den Hautelei*, Rapporten All-Archeo bvba 179, Bornem.

ITALIËLEI 237-239

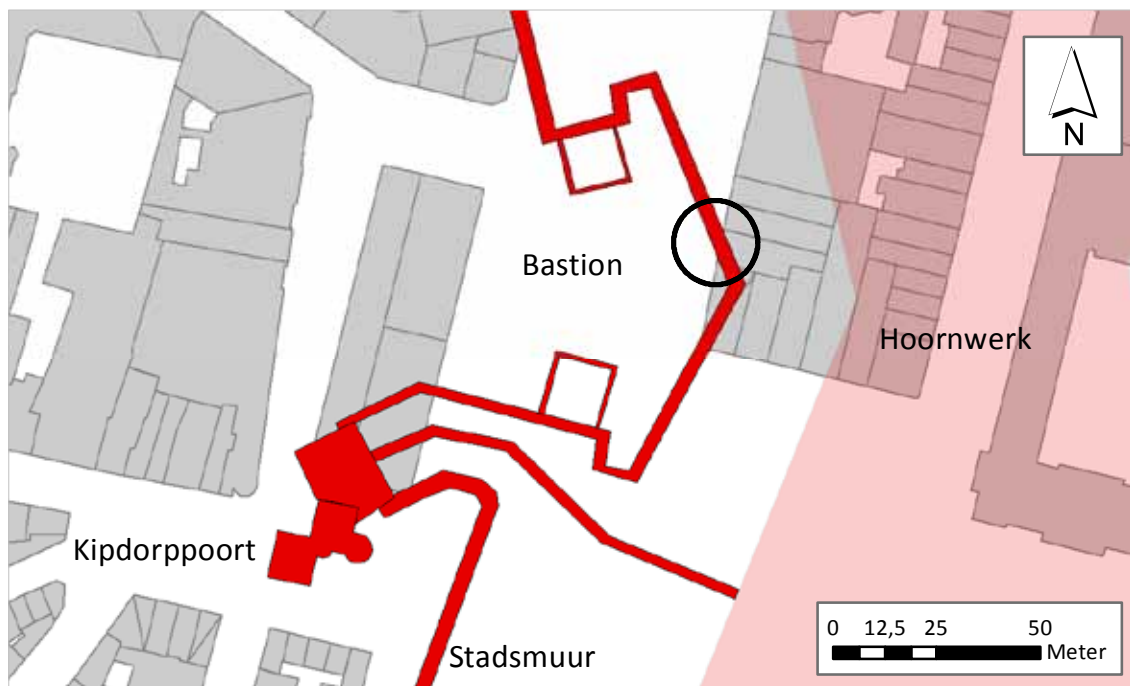
Sitenaam:	Italiëlei 237-239
Sitecode:	A368
Locatie:	Italiëlei 237-239, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'13"N 4°25'01"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 5; Sectie E; percelen 1281b8, 1281k7
Opdrachtgever:	Building Today for Tomorrow
Uitvoerder:	Fodio
Aard bedreiging:	bouw campus Alma
Datum onderzoek:	12 september - 19 september 2013
Aard onderzoek:	archeologische opgraving
Cultuurperiode:	nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De Italiëlei werd vanaf 1866 aangelegd op het tracé van de net daarvoor afgebroken Spaanse omwalling. Deze gebastioneerde omwalling werd gebouwd tussen 1542 en 1552. Verschillende recente archeologische onderzoeken voorafgaand aan deze opgraving toonden de goede bewarings-toestand van de Spaanse omwalling aan. De reeds gekende resten getuigen van de architecturale kwaliteit en het cultuurhistorisch belang van dit erfgoed.

De bevindingen van het archeologisch onderzoek op de Kipdorpsite, uitgevoerd tussen 2006 en 2012, lieten toe om de projectie van het tracé van de stadsomwalling, gebaseerd op historische kaarten, te bepalen ten opzichte van de huidige stadsplattegrond. De positie van een gedeelte van de voorzijde van het Kipdorpbastion werd gelokaliseerd binnen het geplande bouwproject. Het gaat meer bepaald om een stuk van de linker face, niet ver van de punt van het bastion.

Situering van het onderzoeksgebied binnen de Kipdorpsite

Vraagstelling

De directe aanleiding voor het archeologisch onderzoek was de geplande bouw van campus Alma. Het gaat om een gebouw met acht bouwlagen dat plaats biedt aan 69 studentenkamers en een conciërgewoning. Voor de geplande nieuwbouw zou het kelderniveau ten opzichte van de bestaande 19de-eeuwse kelders naar schatting 60 cm worden verdiept. De resten van het 16de-eeuwse Kipdorpbastion die binnen het projectgebied werden verwacht, dreigden tijdens de bouwwerkzaamheden verstoord te worden.

Het onderzoek spitste zich toe op het in kaart brengen van het bastion en het verzamelen van zoveel mogelijk informatie met betrekking tot de opbouw, het muurprofiel en de bewaringstoestand van de bouwresten van dit deel van de Spaanse omwalling.

Resultaten van het onderzoek

Tijdens de opgraving konden resten van de noordelijke face van het Kipdorpbastion in detail worden beschreven en gesitueerd. Daardoor kon de projectie van dit deel van de Spaanse omwalling in het huidige stadslandschap met grote precisie worden bijgesteld.

De totale lengte van de noordelijke face bedroeg 55 meter. In de zuidwesthoek van de bouwput werd daarvan een strook van 6,15 m vrijgelegd. De muurresten kwamen tevoorschijn ongeveer 2,70 m onder het huidige loopvlak. De brede bakstenen kern was aan de grachtzijde bekleed met een natuurstenen parement van regelmatig bekapte

zandige kalksteenblokken. De achterzijde van de muur werd niet bereikt. Het parement werd onderzocht over een hoogte van 1,10 m. De onderzijde van het onderzochte deel lag nog ongeveer 1,5 m boven de oorspronkelijke waterspiegel van de gracht. De opvulling aan de grachtzijde bestond uit schelphoudend en glauconietrijk zand. Vermoedelijk werd dit aangevoerd bij een verbouwing van de woning in de eerste helft van de 20ste eeuw.

De bewaringstoestand van het geregistreerde muurwerk was zeer goed. Het parement was van hoge kwaliteit en opgebouwd uit met zorg gehouwen, grote, rechthoekige blokken grijswitte tot geelwitte kalkzandsteen. Brede en smalle lagen wisselden elkaar af. De stenen van de brede lagen hadden een gefrijnd oppervlak dat slechts weinig verweerd was.

De mortels waren hard en hadden een goede cohesie. De bakstenen gebruikt voor de kern van de muur waren meestal minder hard dan de kalkmortel, wat te wijten was aan de geringe kwaliteit van het baksel.

De muur van de omwalling die op deze plaats in het verleden reeds twee maal werd verlaagd, werd bij het nieuwe bouwproject volledig doorsneden door een betonnen secans palenwand en na de opgraving een derde maal verlaagd tot op het nieuwe kelderniveau. Er is nog ruim twee meter van het parement van de voorzijde te verwachten onder de nieuwe keldervloer.

Jan De Beenhouwer, Marleen Arckens

Het opgegraven muurdeel met zicht op het natuurstenen parement.

Op de achtergrond staan links de grijs gecementeerde muur van het zuidelijk buurhuis, met onderaan de weggebroken betonnen keldervloer en rechts de secans palenwand met restanten van oud metselwerk op het oppervlak, dat behoort tot de bakstenen kern van de muur van de omwalling. (© Fodio)

Natuurstenen parement (spoor S13) met sporen van fijnwerk op het oppervlak van de brede steenlagen (© Fodio)

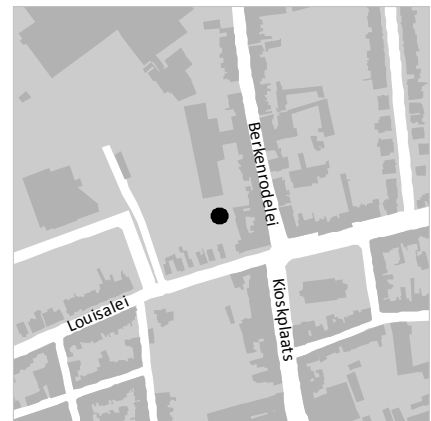
Bronnen

De Beenhouwer J., Marleen A., Terryn B. & Bervoets G., *Antwerpen Italiëlei 237-239. Opgraving van een deel van de noordelijke face van het Kipdorpbastion van de Spaanse Omwalling*. Fodio rapport 4. Wijnegem, 2014.

Minsaer K. en Martens F., *Brabo 2 - Leien Fase 2. Archeologische sonderingen op het Operaplein (Frankrijklei/ Italiëlei)*. Conceptrapport A312. Stad Antwerpen Dienst Archeologie, 2012.

BERKENRODELEI (GROEN ZUID HOBOKEN)

Sitenaam:	Berkenrodelei (Groen Zuid Hoboken)
Sitecode:	A369
Locatie:	Berkenrodelei/Fodderiestraat/Hertoglei, 2660 Hoboken
Coördinaten:	51°10'42"N 4°20'51"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 37 - Hoboken Afdeling 2; Sectie C; 1ste blad 2de deel, percelen 39M6, 61K, 39G6, 61L, 30H
Opdrachtgever:	Cores Development nv
Uitvoerder:	All-Archeo bvba
Aard bedreiging:	woonverkaveling
Datum onderzoek:	21 – 22 oktober 2013
Aard onderzoek:	archeologische prospectie met ingreep in de bodem (proefsleuven)
Cultuurperiode:	nieuwe of nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Op de kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgemaakt onder coördinatie van graaf de Ferraris (1771-1778), blijkt dat het projectgebied gelegen is in landbouwgebied, buiten de dorpskern en omringd door verschillende buitenplaatsen of *hoven van plaisantie*. Op de Atlas der Buurtwegen, te dateren circa 1841, is nog steeds geen bebouwing aanwezig. Recente verstedelijking heeft het oorspronkelijke landschap in sterke mate gewijzigd.

Er blijken zich vlak bij het onderzoeksgebied diverse resten uit de late middeleeuwen en de nieuwe tijd te bevinden. Het gaat voornamelijk om resten van bewoning.

Vraagstelling

Het doel van het onderzoek is het in kaart brengen van de archeologische potentie van het projectgebied.

Resultaten van het onderzoek

Binnen het projectgebied van circa 2,25 ha, dat bestaat uit drie zones, werden 11 proefsleuven en een kijkvenster aangelegd. In totaal werden 61 sporen vastgesteld.

De aangetroffen sporen omvatten paalsporen, kuilen, greppels, ploegsporen en verstorings. Vooral het oostelijke deel van het terrein bleek grotendeels verstoord door nivellering van het terrein. Daarbij werd het zuidelijke deel van de oostelijke zone afgegraven en het noordelijke deel opgehoogd. Alle sporen lijken te dateren in de nieuwe of nieuwste tijd. Buiten enkele greppelstructuren werden geen andere structuren aangetroffen. Verder archeologisch onderzoek bleek niet zinvol en het terrein werd vrijgegeven.

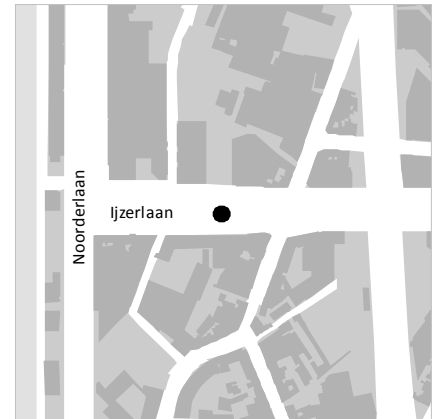
Natasja Reyns, Jordi Bruggeman

Bron

Van der Kelen A. en Reyns N., *Archeologisch vooronderzoek Hoboken (Antwerpen) – Berkenrodelei 'Groen zuid'*, Rapporten All-Archeo bvba 193, Bornem.

IJZERLAAN

Sitenaam:	IJzerlaan
Sitecode:	A371
Locatie:	IJzerlaan, Antwerpen
Coördinaten:	51°14'06"N 4°25'23"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 7; Sectie G; Openbaar domein
Opdrachtgever:	Beheersmaatschappij Antwerpen Mobiel (BAM nv)
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	heraanleg zone IJzerlaan en realisatie nieuw IJzerlaankanaal
Datum onderzoek:	4 augustus - 2 oktober 2014
Aard onderzoek:	proefsleuvenonderzoek
Cultuurperiode:	nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Door de verdiepte ligging van de geplande Oosterweel-verbinding wordt de verbinding tussen het Lobroekdok en het Albertkanaal verbroken en is een nieuwe verbinding met open water noodzakelijk voor de waterhuishouding van de stad. Via het nieuwe IJzerlaankanaal kan het Lobroekdok langs het tracé van de IJzerlaan in verbinding gebracht worden met het Asiadok. Om dit plan technisch en waterbouwkundig uit te werken was bijkomende ruimtelijke informatie nodig met betrekking tot de ondergrondse resten van de Kempische vaart. De dienst archeologie van de stad Antwerpen voerde daarom in opdracht van BAM nv vooronderzoek uit naar de ligging en bewaringstoestand van de historische Kempische vaart.

De Kempische vaart volgde het traject van de huidige IJzerlaan. Aanvankelijk sloot het kanaal aan op het Kattendijkdok, maar vanaf het graven van het Asiadok kwam de vaart met een sluis (1873-1935) uit op deze laatste. De Kempische vaart verbond zo uiteindelijk het Noordschippersdok (1879-1957) met het Asiadok. Bij de bouw van het Albertkanaal in 1930 werd het traject van binnenscheepvaart verlegd en in 1935 werd de Kempische vaart gedempt.

Vraagstelling

De prospectie van de Kempische vaart kaderde binnen het funderingsonderzoek van BAM tijdens de planningsfase van het nieuwe IJzerlaankanaal. De vraagstelling omvatte het in kaart brengen van de opbouw en bewaringstoestand van de kades van de Kempische vaart en van de historische sluis aan het Asiadok. Daarnaast moest de prospectie ook de nodige informatie bieden voor de vraagstelling en planning voor het vervolgonderzoek.

Opmeting van een zijwand van de monumentale sluis aan het Asiadok

Resultaten van het onderzoek

In totaal werden 13 proefputten uitgegraven op de verwachte ligging van de noordelijke en zuidelijke kades van de vaart, aan beide zijden van de IJzerlaan en in de zone tussen de Slachthuislaan en de R1. Daarnaast werd ook het westelijke deel van de historische sluis (nr. 17) aan het Asiadok onderzocht. Deze monumentale sluis van meer dan 4 m diep en 8,30 m breed liet toe om het ongelijke waterpeil van het Asiadok en de Kempische vaart met elkaar in verbinding te brengen of van elkaar af te sluiten, in functie van de binnenscheepvaart.

Tijdens het archeologisch vooronderzoek werden op de verwachte locaties resten van de noordelijke en zuidelijke kades van de voormalige Kempische vaart aangetroffen. De bovenzijde van het kadetalud was ontmanteld na het opgeven en dempen van de Kempische vaart. Van het resterende gedeelte waren maximaal de onderste 6 steenlagen bewaard. Ter hoogte van de Bredastraat bevond de top van het bewaarde talud zich 30 cm onder het maaiveld. In de richting van de Noorderlaan was het terrein na het dempen van de vaart meer opgehoogd en bevonden de resten zich op een diepte tot 2,55 m.

De kade was opgebouwd uit een kadetalud met een hellingsgraad van gemiddeld 45° en een aarden lichaam afgewerkt met een parament uit natuursteen. Onderaan het talud was er een verticale houten plankenwand, gefixeerd door een dwarsbalk, die door middel van pen-en-gat-verbinding bevestigd werd op houten palen.

Aan de kruising met de Bredastraat, kon de natuurstenen noordelijke kaderand van de Kempische vaart vastgesteld worden in de huidige wegeaanleg. Ten zuidoosten van het kruispunt werd de aanzet van een voormalige brug over de vaart blootgelegd.

Verder naar het oosten in de zone van de oorspronkelijke aansluiting op het Noordschippersdok en het verloop van het kanaal richting Bredapoort waren de historische resten meer verstoord. De opeenvolgende werken van het dempen van het Noordschippersdok, de aanpassingen aan het nieuwe Lobroekdok of later ook het ontmantelen van de Brialmontomwalling en de aanleg van de Ring (R1), hadden hier een grote impact op de historische waterinfrastructuur.

Naast de Kempische vaart werd ook het westelijke deel van de goed bewaarde sluis aan het Asiadok onderzocht. De afmetingen van de sluis bleken overeen te komen met deze aangeduid op de gedetailleerde bouwplannen. De bewaringstoestand van het monument bleek eerder goed, uitgenomen enkele grote barsten in de zuidwestelijke sluiswand. De basisconstructie van deze sluis zal opnieuw gebruikt worden in de nieuwe aanleg van het IJzerlaankanaal.

Femke Martens

Het kadetalud en brughoofd van de brug ter hoogte van de Bredastraat

Bronnen

Arends G.J., *Sluizen en stuwen. De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940*, Bouwtechniek in Nederland, 5, Delft, 1994.

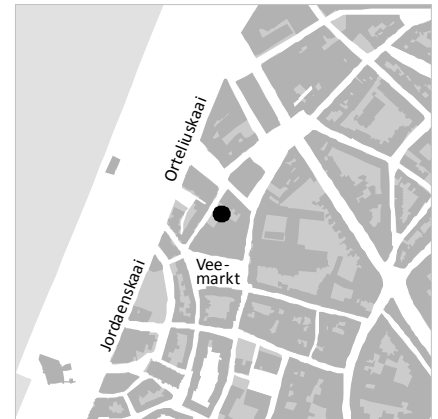
Cauberghs F., *Bredabaan. Levensader van Merksem*, Merksem, 1978.

Indekeu B., Een halve eeuw ten dienste van de Belgische waterwegen en dijken: Ulrich Kümmel (1792-1862), ingenieur van bruggen en wegen, *Monumenten en Landschappen*, 23.3: 4-30, 2004.

Kennes H., Plomteux G. & Steyaert R. met medewerking van Wylleman L. & Himler A., *Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Stad Antwerpen. Fusiegemeenten, Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen, 3ND, Brussel - Turnhout*, 1992.

GORTERSTRAAT 7-9-11 fase 1

Sitenaam:	Gorterstraat 7-9-11 - fase 1
Sitecode:	A372
Locatie:	Gorterstraat 7-9-11, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'28"N 4°24'01"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 1; Sectie A; percelen 2082A, 2083S
Opdrachtgever:	Stad Antwerpen
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	bouw van een nieuwbouwwapartement met half ondergrondse kelder; de fundering geschiedt door middel van een dens net aan funderingspalen
Datum onderzoek:	8 september - 12 november 2014
Aard onderzoek:	vlakdekkende opgraving
Cultuurperiode:	middeleeuwen, postmiddeleeuwen, nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

In de 9de eeuw verscheen in Antwerpen een versterkte burcht langs de Schelde. Aanvankelijk bestond de verdediging mogelijk uit een palissade die op het einde van de 9de eeuw vervangen werd door een aarden wal met een buitengracht. Binnen de omwalling ontstond een vroegstedelijke handelsnederzetting met houten woonwerkhuisen langs straten en stegen. Wellicht werd in de 11de eeuw een imposante muur in kalksteen langs de buitenzijde van de aarden wal opgetrokken, de zogenaamde burchtmuur waarvan nog enkele delen te bezichtigen zijn in de Vleeshuisstraat, de Zakstraat en bij het Steen.

Aangezien de bevolking snel aangroeide, was er nood aan een nieuwe verdedigingsgordel. Met behulp van de zijriviertjes van de Schelde werd een beschermende water-singel aangelegd rond de proto-stad. Deze ruïnen waren oorspronkelijk natuurlijke waterlopen, maar werden uitgegraven tot een volwaardige grachtensingel als afbakening en bescherming van het woonterrein. De zogenaamde 'ruiendriehoek' omsloot een gebied van ca. 20 hectare en is vandaag nog terug te vinden in het stratenpatroon van Antwerpen. De ruïenstad bleef ongewijzigd tot omstreeks 1200. De bewoning breidde zich snel uit binnen deze ruiendriehoek. Het ging nog steeds om houten woonwerkhuisen langs houten straten.

Het opgravingsterrein van de Gorterstraat bevindt zich op 70 meter van de burchtgracht binnen deze ruïenstad, en was wellicht een van de eerste zones die werd ingenomen door de zich uitbreidende bevolking.

Vraagstelling

Het archeologisch onderzoek op de site Gorterstraat stelt tot doel de bewoningsgeschiedenis van dit stadsdeel in kaart te brengen. Onze kennis van de vroegste bewoning is van groot belang om het ontstaan van Antwerpen beter te begrijpen.

Het archeologisch onderzoek in de Gorterstraat sluit ook nauw aan bij het archeologisch onderzoek in de Antwerpse burchtzone. In 2008-2009 voerde de dienst archeologie daar een grootschalig archeologisch onderzoek uit toen er drie bouwwerven tegelijk van start gingen. Daarbij konden de burchtmuur en de aarden wal onderzocht worden, evenals de resten van de vroegstedelijke nederzetting. Het huidige onderzoek betreft en be vraagt deze resultaten.

Er zijn sinds het recente burchtonderzoek ook verschillende (soms nieuwe) wetenschappelijke onderzoekstechnieken gangbaar met steeds verrassende en veelbelovende resultaten, zoals ¹⁴C datering, pollenonderzoek, micromorfologie, microscopisch onderzoek op aardewerk, gespecialiseerd onderzoek op dierenbot en insectenonderzoek.

Resultaten van het onderzoek

Postmiddeleeuwse kelders

In eerste instantie werden bij de uitgraving van het terrein de kelders van drie postmiddeleeuwse huizen aangetroffen. Deze kelders hebben een 15de-eeuwse kern, maar bleven in gebruik tot midden 20ste eeuw. Hiervan getuigen de verschillende bouwfasen en aanpassingen.

Op 2,60 m onder het straatniveau bevonden zich de keldervloeren, hoofdzakelijk bestaande uit bakstenen. Alleen in de meest zuidelijke kelder was een deel van de keldervloer samengesteld uit fragmenten van ten minste drie gotische schouwen.

Meestal bevonden er zich twee à drie vloeren boven elkaar, eveneens een gevolg van de lange bewoningsgeschiedenis van de panden. In de eerste en middelste kelder kon een afvalkuil gedocumenteerd worden, in de zuidwestelijke hoek van de middelste kelder een waterciterne.

Bewoning uit de volle middeleeuwen

Meteen onder de keldervloeren bevonden zich bewoningsstrata uit de volle middeleeuwen. Dit kon worden opgemaakt uit het profiel dat was ontstaan bij het uitgraven van de testput, en het aardewerk dat hierbij werd aangetroffen. Ook kon men meteen zien dat er zich op ongeveer 3,50 à 4 meter onder het straatniveau houten palen en planken (constructiehout?) bevonden.

Na evaluatie van de resultaten in deze testput, werd besloten in deze zone verder onderzoek uit te voeren over een zo groot mogelijk vlak opdat alle resten, vondsten en sporen geregistreerd zouden kunnen worden. Het vlak dat op deze manier werd aangelegd mat 4,5 op 4 meter.

Archeologisch onderzoek in zone 1

Het stratigrafisch onderzoek in zone 1 leverde een dense opeenvolging van bewoningslagen en vloerniveaus op. Het aangetroffen archeologisch materiaal bestaat hoofdzakelijk uit fragmenten roodbeschilderd en Maaslands aardewerk (10de - 12de eeuw in onze contreien), dierenbot, verbrande leem, houtfragmenten en houtskool. Opmerkelijk was de vondst van dertien gedecoreerde schijven in dierenbot met elk een diameter van vier cm. Het gaat om identieke ronde schijfjes met een puntcirkelversiering langs de rand en drie concentrische cirkels in het midden.

Naast bewoningslagen en vloerniveaus (aangestampte houtlagen of concentraties vergruisde leem) werden ook een vijftal haarden geregistreerd. Het is duidelijk dat deze zone intensief bewoond werd. Gebaseerd op het archeologisch materiaal, lijken de opeenvolgende bewoningslagen geen grote periode te overbruggen. Men kan hierbij denken aan cumulerende ophogingen omwille van steeds stijgend grondwater. Deze zone werd tijdens het onderzoek steeds als erg 'nat' ervaren.

Op vier meter beneden het straatniveau werden uiteindelijk de resten van houtbouw blootgelegd. De bewaring ervan is te danken aan de natte ondergrond. Het gaat om twee robuuste palen die rechthoekig bewerkt werden en intentioneel schuin in de grond geplaatst werden. De tussenafstand tussen beide palen bedraagt iets meer dan vier meter. Het is nog niet duidelijk tot welke structuur ze behoorden. Daarnaast is er een robuuste 'drempel' terug-

gevonden, twee ronde liggende balken met daartussen in dit geval twee opstaande balken, geflankeerd door een vlechtwerkwandje. Het vlechtwerk bestaat uit diep gefundeerde paaltjes waartussen twijgjes geweven zijn. In de tussenliggende zone werden nog meerdere paaltjes, kleine stukjes vlechtwerk, enkele planken en een volledige boomstam in de grond geheel teruggevonden. De precieze samenhang tussen deze houtstructuren, de periodisering en/of de structuren waarvan ze deel uitmaakten, zal door verder onderzoek duidelijk worden. In de noordoostelijke hoek werd een waterput in vlechtwerk aangetroffen. Het vlechtwerk is in zeer goede staat.

Het vervolg

Wegens het rijke en goed bewaarde bodemarchief en het belang van deze vondsten voor de kennis over de stads-genese van Antwerpen is in overeenstemming met de bouwheer besloten het onderzoek uit te breiden over de hele site. Hiervoor zullen de resterende muren en vloeren van de 16de-eeuwse kelders begin 2015 worden verwijderd. Nadien zal er ook op de rest van de site een stratigrafisch en vlakdekkend archeologisch onderzoek plaatsvinden.

Daarnaast dient er nog heel wat onderzoek te worden uitgevoerd op het materiaal: onderzoek van de archeologische vondsten, zeven van grondstalen, uitpikken van grondstalen, ¹⁴C-dateringen, onderzoek van het hout, botstudie, insectenstudie ... Het is daarom nog te vroeg om een sluitende interpretatie van de resultaten te geven.

Wel kunnen we besluiten dat er zich op de site Gorterstraat sporen en resten bevinden die teruggaan tot de 11de eeuw. Historisch gezien situeert deze periode zich ten tijde van de eerste uitbreiding van Antwerpen tot een vroegstedelijke nederzetting binnen de ruiengordel. Het gaat met zekerheid om de archeologische resten van één van de vroegste huizen/bewoningen van Antwerpen.

Anne Schryvers

Bron

Schryvers A., *Archeologisch onderzoek Gorterstraat 7-9-11*, tussentijds rapport van de dienst archeologie stad Antwerpen, Antwerpen, 2014

Archeologisch onderzoek in de Gorterstraat tijdens fase 1

*Gedecoreerde schijven in dierenbot,
A327/S26/V8/B1, A327/S58/V22/B1-B2-B3, A327/S58/V23/B1, A327/S58/V39/B1-B2,
A327/S83/V40/B1-B2-B3, A327/S118/V52/B1-B2, A327/LV/B1 (foto Guy Vermeylen)*

Sporen van middeleeuwse houtbouw in de testput

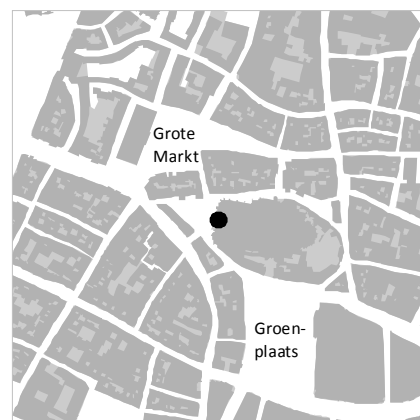
Robuuste dorpel in hout

Middeleeuwse waterput in vlechtwerk

KATHEDRAAL (PORTAAL)

Sitenaam: Kathedraal (portaal)
Sitecode: A373
Locatie: Handschoenmarkt, Antwerpen
Coördinaten: 51°13'12"N 4°24'01"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 3; Sectie C; perceel 2463a
Opdrachtgever: Provincie Antwerpen
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: werken in het kader van de toegankelijkheid van de O.L.V.-kathedraal
Datum onderzoek: 28 februari 2014
Aard onderzoek: opgraving
Cultuurperiode: nieuwe tijd en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Doel van de werken was om de centrale toegang van de kathedraal te voorzien van een glazen tochtportaal met schuifdeuren, die een vlotte evacuatie moeten toelaten bij grote manifestaties. Naar aanleiding van aanbevelingen uit het calamiteitenplan werden werken uitgevoerd in het westportaal van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.

Vraagstelling

Bij de werken in het westportaal van de kathedraal worden muurresten aangetroffen. Doel van het onderzoek is om deze muren in kaart te brengen en te duiden in het kader van de bouwgeschiedenis van de kathedraal.

Resultaten van het onderzoek

Bij het uitdiepen van het vloerniveau voor de fundering voor het nieuwe tochtportaal werden juist onder de moderne tegelvloer baksteenmassieven aangetroffen en gedocumenteerd door de dienst archeologie. Deze absidiale muren werden vrij gelegd tot een diepte van 50 cm. De maximale diameter per segment bedroeg 3,20 m. Waarschijnlijk hielden deze structuren verband met het oudere tochtportaal en de positie van de bijbehorende deuren.

Op een grondplan van de kathedraal uit de 18de eeuw zijn contouren van een tochtportaal afleesbaar (AERTS 1993, 37). Andere bronnen vermelden dan weer dat in 1895 het restauratieontwerp voor het westportaal van de kathedraal werd goedgekeurd, waarna het geheel in 1903 werd ingehuldigd (DE CEULAER 1993, 152-153). De juiste datering van de aangetroffen resten dient bijgevolg verder onderzocht te worden.

Femke Martens

Bronnen

De Ceulaer R., De restauratie in de 19de en 20ste eeuw, in: W. Aerts (ed), *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, Antwerpen: 146-157, 1993.

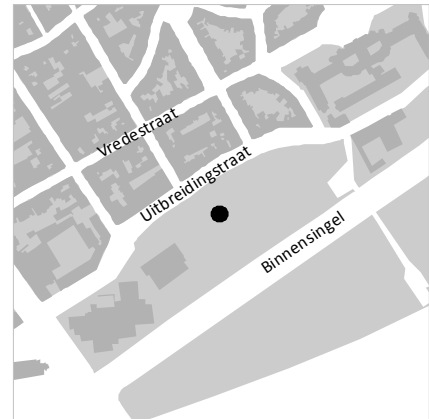
Grieten S., De 17de eeuwse afwerking van de Antwerpse kathedraal. Nieuwe gegevens over Hans en Cornelis van Mildert en over Robrecht en Jan de Nole, in: *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen*, Antwerpen: 227-285, 1993.

De absidiale muurstructuren onder de vloer van het westportaal

UITBREIDINGSTRAAT

Sitenaam:	Uitbreidingstraat
Sitecode:	A375
Locatie:	Uitbreidingstraat z.n., 2600 Antwerpen
Coördinaten:	51°11'37"N 4°25'25"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 21; Sectie A; perceel 159Y
Opdrachtgever:	GO! Onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	bouw van een scholenspothol
Datum onderzoek:	2 - 4 april 2014
Aard onderzoek:	archeologisch noodonderzoek na vondstmelding
Cultuurperiode:	nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied situeert zich ter hoogte van de voormalige Brialmontomwalling, die min of meer het tracé van de Antwerpse ring volgt. België bevond zich sinds haar onafhankelijkheid in 1830 in een modern Europa in wording, te midden het politiek en militair strijdtoneel van de grote mogendheden. Rond het midden van de 19de eeuw werd besloten om Antwerpen om te bouwen tot Nationaal Reduit¹, wat de oprichting van nieuwe vestingbouwwerken impliceerde. Tegen de zin van het stadsbestuur realiseerden vestingbouwer Henri Alexis Brialmont en generaal Pierre Chazal met de steun van koning Leopold I en duizenden arbeiders de bouw van de zogenaamde Grote Omwalling of Brialmontomwalling (LAUWERS 2010, 17-18). De nieuwe omwalling volgens polygonaal stelsel² kwam tot stand vanaf 1859 en omvatte een reeks fronten, onderbroken door kazernes, poorten, caponnières³, lunetten⁴ en forten. In het noorden sloot het Noordkasteel de omwalling af, in het zuiden de in oorsprong 16de-eeuwse citadel. Buiten de stad verrezen de vooruitgeschoven, zogenaamde Brialmontforten 1-8.

De archeologische kennis over de Brialmontomwalling blijft eerder beperkt. Bij aanpassingswerken van de ring rond Antwerpen werd in 2004 ter hoogte van de middenberm vóór de Kennedytunnel (rechteroever) een noodonderzoek uitgevoerd door de stedelijke dienst archeologie. Daarbij kwamen delen van de caponnière 10/11 aan het licht. Kort nadien onderzocht de stedelijke dienst archeologie meer noordelijk, langs de ring ter hoogte van Borgerhout, resten van de caponnière 4/5 (BOGAERTS 2005).

Vraagstelling

Het onderzoek spitste zich toe op het lokaliseren en identificeren van delen van de Brialmontomwalling, en het evalueren van de bewaringstoestand van deze restanten.

Resultaten van het onderzoek

Het archeologisch noodonderzoek in de Uitbreidingstraat in Berchem bracht een aantal onderdelen van de Brialmontomwalling aan het licht: de noordwestelijke hoek van de caponnière 8/9 met inbegrip van een citerne en kanalisatie, de zuidwestelijke hoek van de Geniekazerne 8/9, de stenen onderbouw van de wal bij de Mechelsepoort, de weg of chicane buiten de Mechelsepoort en de gedempte maar oorspronkelijk natte gracht tussen deze onderdelen. Het archeologisch onderzoek leverde meer inzicht en kennis over de bouw en de afbraak van dit deel van de Brialmontomwalling. Zo brachten de opgravingen de exacte locatie van de diverse onderdelen van de omwalling (beter) in kaart, leverden zij meer informatie op over de aangewende bouwmaterialen en -technieken en boden zij een blik op de afbraak van de omwalling. Mogelijk behoren de aangetroffen archaeologica, in hoofdzaak het industrieel wit aardewerk uit La Louvière en Maastricht, tot een of meerdere gebruiksfasen van de omwalling.

Hoewel dit al merkbaar is op cartografische en iconografische bronnen, toont het archeologisch onderzoek de monumentaliteit, omvang, robuustheid en architecturale kwaliteit van de Brialmontomwalling, waarmee tegemoet

¹ Zelfstandig verdedigbaar werk binnen een fort, dienende om de verdediging na de val van de hoofdwal te kunnen voortzetten (KAMPS 2004, 35). In dit geval fungeerde Antwerpen als versterking om de politieke en militaire top en (een deel van) de bevolking te kunnen verdedigen bij een inval.

² Vestingbouwkundig stelsel waarvan het tracé gekenmerkt wordt door de eenvoudige veelhoeksvorm met rechte zijden die geflankeerd worden vanuit caponnières (ID., 34).

³ Caponnière: in het polygonale stelsel: een aan de voet van de hoofdwal gelegen uitbouw ter flankering van de gracht (ID., 15). In dit geval gaat het om een tweezijdige of dubbele caponnière.

⁴ Klein verdedigingswerk met twee open facen (naar buiten gerichte schuine zijden) en veelal korte flanken, ook wel brilschans genoemd (ID., 29).

gekomen werd aan de noden omtrent oorlogsvoering en identiteitsvorming van de jonge natie. Deze eigenschappen liggen bovendien in de lijn van de historische omwallingen rond Antwerpen, zoals ook vastgesteld middels archeologisch onderzoek naar de middeleeuwse en 16de-eeuwse, zogenaamde Spaanse omwalling (die op haar beurt in de daaropvolgende eeuwen uitbreidingen kende). De Brialmontomwalling of Grote Omwalling vormt dan ook het sluitstuk van een lange en rijke vestingbouwkundige traditie in Antwerpen, die een aanvang nam in de 9de eeuw ter hoogte van de burchtzone.

Tim Bellens

Bronnen

BELLENS T., Archeologisch onderzoek Brialmontomwalling, Uitbreidingstraat Antwerpen-Berchem, *Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg* 11, 2014.

BOGAERTS B., Archeologisch onderzoek naar de Brialmontomwalling (2004-2005), *Vesting*, 2005-4, 17-20.

KAMPS P.J.M., VAN KERKUM P.C. & DE ZEE J. (red.), *Terminologie verdedigingswerken. Inrichting, aanval en verdediging*, Utrecht, 1999 (2004).

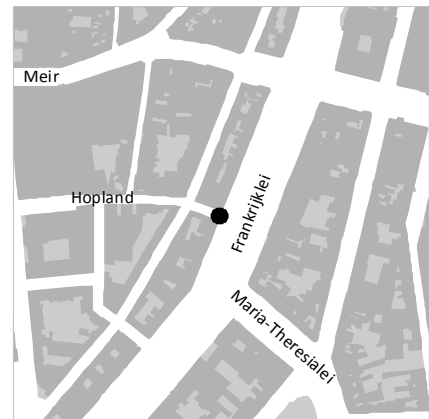
Schematische voorstelling van de Brialmontomwalling ter hoogte van de caponnière 8/9

Opgraving van de fundering van de bedekte weg buiten de Mechelsepoort

FRANKRIJKLEI/VAN CUYCKSTRAAT

Sitenaam:	Frankrijklei/Van Cuyckstraat
Sitecode:	A377
Locatie:	Frankrijklei/Van Cuyckstraat, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'00"N 4°24'51"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 3; Sectie C; Openbaar domein
Opdrachtgever:	Stad Antwerpen (vondstmelding)
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	nutswerken Noorderlijn
Datum onderzoek:	2 - 3 juni 2014
Aard onderzoek:	registratie in proefsleuf voor nutswerken
Cultuurperiode:	nieuwe tijd en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De nutswerken waarbij het hier besproken muursegment aan het licht kwam, maken deel uit van de voorbereidende werken voor de heraanleg van de noorderleien (project Noorderlijn). Onder de leien bevinden zich de goed bewaarde resten van de 16de-eeuwse Spaanse omwalling (1567-1571). Systematisch archeologisch onderzoek naar de omwalling startte in 2002 (heraanleg Leien fase 1). In het kader van de geplande heraanleg Leien fase 2 werden in 2010 sonderingen uitgevoerd ter hoogte van de Italiëlei en Frankrijklei waarbij opnieuw delen van de stadsomwalling geregistreerd werden. In 2012 werden door middel van sonderingen de versterkingsresten van de Kipdorpsite onderzocht, ter hoogte van het nieuwe Operaplein.

Deze registratie liet toe om de opbouw, de bewarings-toestand en locatie van de stadsmuur op deze plaats in kaart te brengen en de projectie van het tracé van de historische resten ten opzichte van het huidige stadsplan bij te stellen.

Femke Martens

Vraagstelling

In een proefsleuf voor nutswerken werd een segment van de stadsmuur aangetroffen op de hoek van de Van Cuyckstraat en de Frankrijklei. Na de vondstmelding werd dit muursegment archeologisch geregistreerd.

Resultaten van het onderzoek

De stadsmuur was na de opgraving zichtbaar over een afstand van 1,90 m en verliep in het verlengde van de rooilijn. De bovenzijde van het muursegment bevond zich 1 m onder het maaiveld en bestond uit baksteen-metselwerk met gelige mortel en een parament uit natuursteen (dikte parament: tussen 25 en 42 cm). De breedte van de muur zoals vastgesteld op het uitgravingsniveau bedroeg 3 m. Naar analogie met andere onderzochte delen van de stadsmuur kan verondersteld worden dat deze muurbreedte verder toenam naar onderen toe, terwijl de onderzijde van de muur zich bevond tussen 6 en 7 m onder het niveau van het maaiveld.

Bronnen

Minsaer K., Archeologisch onderzoek van de Spaanse omwalling. In het bijzonder de site van de Keizerspoort, in: *Antwerpen Versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*, red. P. Lombaerde, Antwerpen, 2009, 146-181.

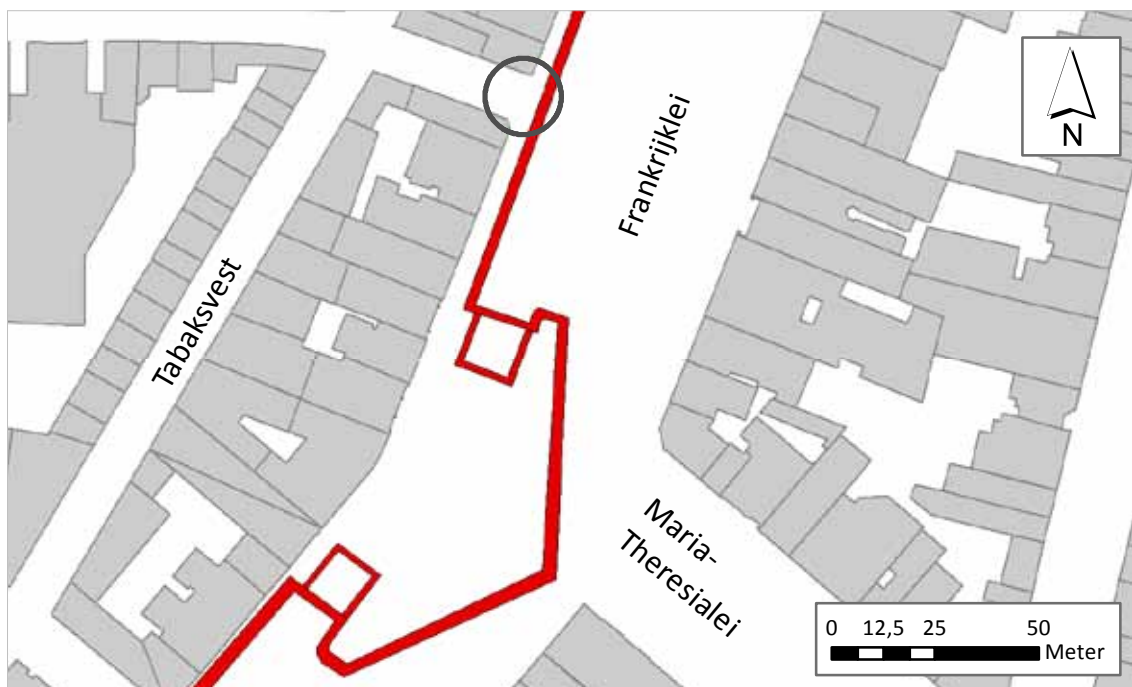
Minsaer K., De valorisatie van het zestiende-eeuwse bastion aan de Keizerspoort, in: *Antwerpen versterkt 2. Visievorming over heraanleg en hergebruik van omwallingen, forten en fortengordels*, red. P. Lombaerde, Brussel-Antwerpen, 2011, 114-131.

Minsaer K., Martens F., *Brabo2-Leienfase 2, Archeologische sonderingen op het Operaplein (Frankrijklei/Italiëlei)*, A312. Eindrapport, Antwerpen, 2013.

Schryvers A., Minsaer K., *Archeologisch vooronderzoek A312 Leien Fase 2. Eindrapport*, Antwerpen, 2011.

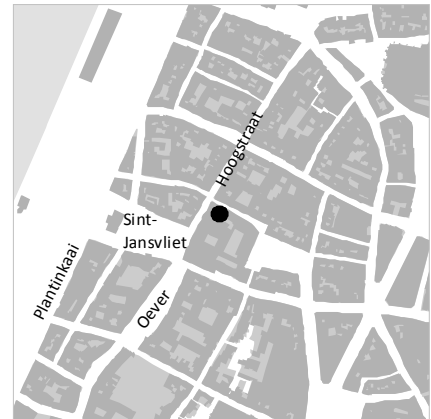
Bovenaanzicht van het muursegment van de Spaanse omwalling

Situering van het projectgebied

VRIJDAGMARKT/HEILIGE GEESTSTRAAT

Sitenaam: Vrijdagmarkt/Heilige Geeststraat
Sitecode: A380
Locatie: Vrijdagmarkt 22-23 en Heilige Geeststraat 4-6
Coördinaten: 51°13'7"N 4°23'53"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 4; Sectie D; percelen 575F, 581, 583A, 584
Opdrachtgever: Museum Plantin-Moretus|Prentenkabinet
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: sloop van een bestaand bouwvolume ter hoogte van Heilige Geeststraat 4 en realisatie van een nieuw bouwvolume ter hoogte van Heilige Geeststraat 4-6
Datum onderzoek: 22 - 26 september 2014; 15 en 21 oktober 2014
Aard onderzoek: archeologische begeleiding van de werken en opgraving tot op bouwdiepte
Cultuurperiode: late middeleeuwen, nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De archeologische begeleiding heeft enkel betrekking op Heilige Geeststraat 4-6, na het slopen van nr. 4 en het bebouwen van dit perceel en het braakliggende maar voorheen bebouwde terrein op nr. 6. Het projectgebied situeert zich binnen de eerste stadsuitbreiding ca. 1200 AD en kent bijgevolg een eeuwenlange bewoningsgeschiedenis. Het huidige bouwblok tussen Vrijdagmarkt,

Heilige Geeststraat, Hoogstraat en Steenhouwerwest gaat minstens terug tot de 16de eeuw. Het Museum Plantin-Moretus|Prentenkabinet ter hoogte van Vrijdagmarkt 22-23 is met zijn historische drukkerij erkend als UNESCO-werelderfgoed. Naar alle waarschijnlijkheid brengen de sloop- en nieuwbouwwerken ter hoogte van Heilige Geeststraat 4-6 historische bouwrestanten aan het licht.

Luchtopname van de opgravingszone

In de omgeving van het projectgebied voerde de stedelijke dienst archeologie al archeologisch terreinonderzoek uit in de Steenhouwersvest (site A117), waar in 1993 een majolica-oven werd ontdekt. In de nabijgelegen Hoogstraat voerde de stedelijke dienst archeologie de voorbije decennia op drie plaatsen terreinonderzoek uit (sites A090 in 1981, A107 in 1991 en A114 in 1989), waarbij zelfs laat-Romeins vondstmateriaal werd opgedolven. In 2006 vond archeologisch onderzoek plaats in de tuin van het Museum Plantin-Moretus (site A264; BELLENS & VYNCKIER 2008; DIX et al. 2013).

Vraagstelling

Doel van het onderzoek bestaat erin de bewoningsgeschiedenis van twee percelen binnen het bouwblok in kaart te brengen en aanwijzingen te vinden voor het vroegere/vroegste landgebruik.

Resultaten van het onderzoek

Na het slopen van het bestaande bouwvolume en het uitgraven van de bouwput tot op historisch keldervloerniveau konden meerdere steenbouwfases herkend worden. Een aantal keldermuren, zoals de achterzijden van de keldervolumes aan de straatzijde, bleken opgebouwd met grotere baksteenformaten (23 x 10 x 5 tot 24 x 11,5 x 5 cm) en gaan terug tot de late middeleeuwen. De relatieve bouwchronologie kan als volgt omschreven worden:

eerst werd een keldervolume (en bovenbouw uiteraard) naast het hoekpand met de Hoogstraat opgericht (nr. 6), daartegen werd een keldervolume richting Vrijdagmarkt aangebouwd (nr. 4). Wellicht in een latere fase werden de achterliggende perceelsdelen bebouwd, tegen de achterzijde van de eerst vermelde kelder.

Op het achtererf van nr. 4 troffen de archeologen een beerput, een afvalkuil en een waterput aan. De afvalkuil bevatte laatmiddeleeuws vondstmateriaal en duidt op destijds bewoning ter plaatse of in de nabijheid.

Tim Bellens

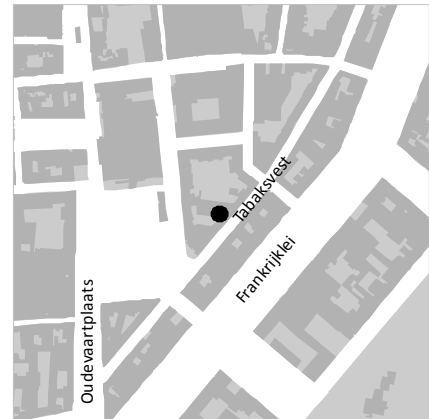
Bronnen

BELLENS T. & VYNCKIER G., Archeologisch tuinonderzoek in Museum Plantin-Moretus, *Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg* 4, 2008.

DIX B., VYNCKIER G., BELLENS T., VAN DEN BOSSCHE H. & FABRI R., Garden Archaeology in Flanders. Developing a new archaeological discipline in Flanders at the Neue Garten in the Landcommandery Alden Biesen (Bilzen) and the garden of the Plantin-Moretus Museum at Antwerp, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 10, 2013, p. 275-344.

TABAKSVEST 50-56

Sitenaam:	Tabaksvest 50-56
Sitecode:	A381
Locatie:	Tabaksvest 50-56, 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°12'54"N 4°24'41"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 3; Sectie C; perceel 467D
Opdrachtgever:	Vestdevelopment
Uitvoerder:	BAAC Vlaanderen bvba
Aard bedreiging:	in het kader van een geplande afbraak van de bestaande bebouwing en daaropvolgende nieuwbouw van meergezinswoningen, handelsgelijkvloers en ondergrondse parkeergarage diende een archeologisch onderzoek te worden uitgevoerd
Datum onderzoek:	10 - 13 juni 2014 en 26 augustus - 12 september 2014
Aard onderzoek:	archeologische opgraving
Cultuurperiode:	late middeleeuwen, nieuwe en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie.

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het plangebied situeert zich binnen de vierde stadsuitbreiding (1314-1410), waardoor de kans op het aantreffen van bewoningssporen vanaf de (late) middeleeuwen zeer reëel is.

Vraagstelling

Doelstelling is het in kaart brengen van de bewoningsgeschiedenis van dit deel van het bouwblok, onderzoek naar het paleolandschap en vroegste landgebruik, en studie van de materiële cultuur van de vroegere bewoners.

Resultaten van het onderzoek

In totaal werd aan de Tabaksvest een oppervlakte van een halve hectare opgegraven, verdeeld over zes vlakken. Over het hele terrein kwamen restanten van structuren voor. Het noordwestelijk deel van het terrein bleek nog relatief onaangeroerd te zijn. Het is dan ook voornamelijk in dit deel van het terrein dat er grondsporen aan het licht zijn gekomen.

De oudste inrichtingsfase van het terrein wordt weergegeven door paalkuilen en grachten. De paalkuilen bevonden zich vooral in het noordelijk deel van het terrein waar geen kelders aanwezig waren. Ook op het midden-terrein werden tussen twee oost-west georiënteerde grachten enkele paalkuilen geregistreerd. De paalkuilen hebben weinig tot geen vondstmateriaal opgeleverd. De voorlopige datering van de paalkuilen en de (oudste fase van de) oost-west lopende grachten is gebaseerd op hun ligging onder de 16de- 17de-eeuwse sporen. De grachten zijn niet terug te vinden op cartografische bronnen vanaf de tweede helft van de 16de eeuw. Dit zou kunnen betekenen

dat de paalkuilen en grachten van middeleeuwse of vroeg-16de-eeuwse datum zijn.

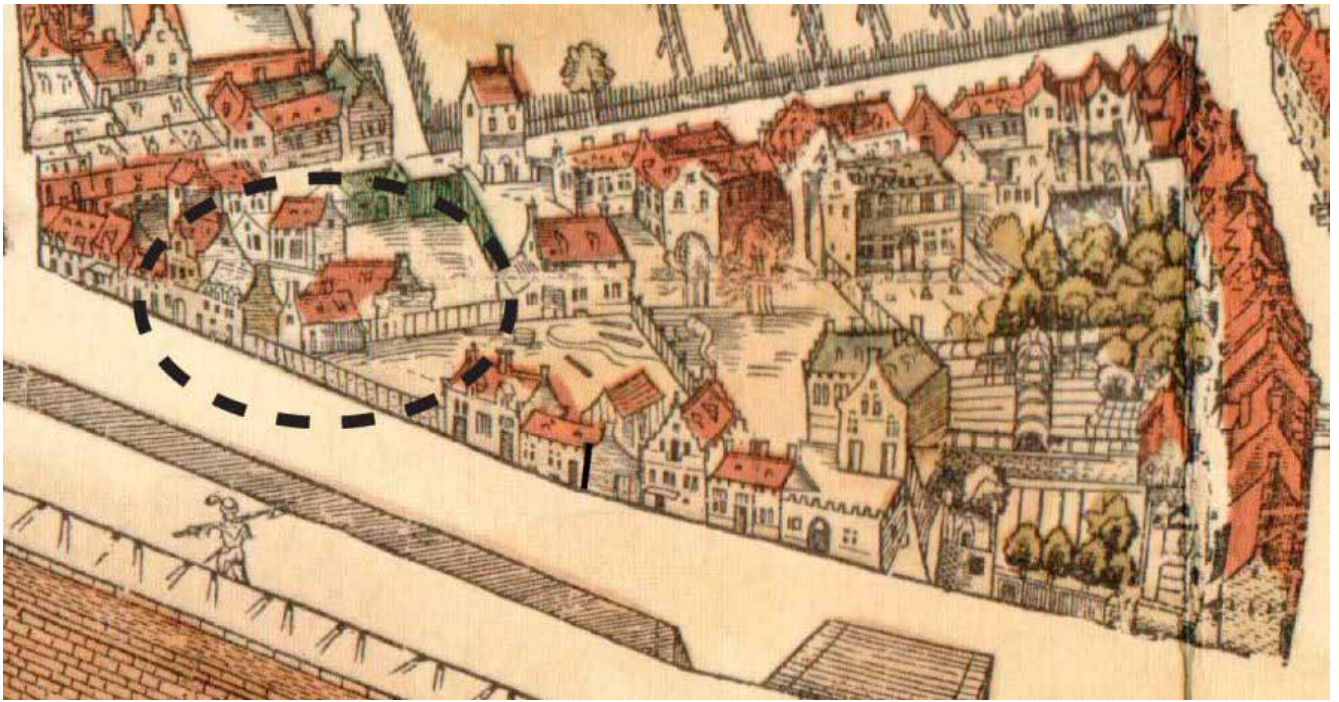
Over vrijwel het hele terrein zijn bakstenen structuren gevonden die op basis van een eerste inschatting te dateren zijn in de 16de en/of 17de eeuw, al is een vroegere datering niet uit te sluiten. De dateringen zijn gebaseerd op bouwmaterialen (baksteenformaten 18/19 x 9/10 x 4/5 cm) in associatie met het aangetroffen aardewerk (onder meer majolica).

In het zuiden van het terrein konden minstens twee woningen uit deze periode worden onderscheiden. De huizen lagen vanaf de Tabaksvest gezien achter elkaar en deelden een dubbele gotische haard. Onder het meest zuidelijke huis werd op het diepste vlak (vlak 4) nog een rechthoekige structuur met kleine 'bakjes' in de vier hoeken gevonden. De aard en functie van deze structuur is vooralsnog niet duidelijk.

In het uiterste noordwesten van het terrein was minstens nog één huis uit de 16de - 17de eeuw aanwezig. Hier werd tegen de geplaatste palenwand aan, een muurrestant met bijbehorend vloerniveau blootgelegd. De vloer bestond uit rode plavuizen en bleek beroet. In de vloer was een veegputje aanwezig. Daarnaast werd ook een waterput aangetroffen. Uit dezelfde periode dateren eveneens twee beerkuilen waarvan de inhoud volledig ingezameld werd.

Een groot deel van de 16de- en/of 17de-eeuwse muur- en vloerresten bleek deels verstoord door latere bouwwerken op het terrein.

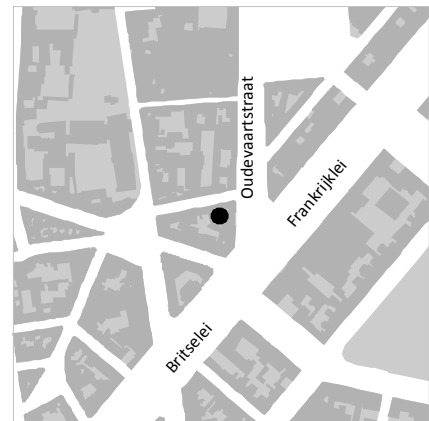
Niels Janssens & Tim Bellens

Situering van het plangebied op de Bononiensiskaart uit 1565 (© Stadsarchief Antwerpen)

TABAKSVEST/BLAUWTORENPLEIN

Sitenaam: Tabaksvest/Blauwtorenplein
Sitecode: A382
Locatie: Blauwtorenplein 4/6/8, Tabaksvest 75/77/79-2, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°12'45"N 4°24'31"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 3; Sectie C; percelen 1031a3, 1031i2, 1031p3, 1031v3, 1031w3
Opdrachtgever: DCA NV
Uitvoerder: BAAC Vlaanderen
Aard bedreiging: bouw van een appartementsgebouw met ondergrondse parking
Datum onderzoek: 15 - 26 september 2014 en 9 januari 2015
Aard onderzoek: archeologische opgraving
Cultuurperiode: middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied bevindt zich in een zone die in gebruik genomen werd ten tijde van de derde stadsuitbreiding van Antwerpen. In de loop van de 13de eeuw groeide Antwerpen zodanig dat bij de derde stadsuitbreiding (1295-1314) het toenmalige grondgebied werd verdrievoudigd. De zone rond het Blauwtorenplein werd hierbij in het grondgebied van de stad geïncorporeerd. Nieuwe poorten, torens en vestingmuren verschenen rondom de stad. Aan zuidoostelijke zijde werd de toegangsweg vanuit Mechelen en Brussel versterkt door de nieuwe Sint-Jorispoort. Deze poort werd in oostelijke richting door de omwalling verbonden met de Blauwe Toren. De opgravingzone bevond zich op deze strategische plek tussen de Sint-Jorispoort en de Blauwe Toren.

Bij de vierde stadsuitbreiding, tijdens de 14de eeuw, werd het Antwerps grondgebied verder naar het oosten uitgebreid.

Ter hoogte van het Blauwtorenplein en de Tabaksvest bleef het tracé van de eerdere stadswallen behouden. Pas in de 16de eeuw werden de middeleeuwse stadsversterkingen ontmanteld, om plaats te maken voor de gebastioneerde (Spaanse) omwalling. De Blauwe Toren bleef hierbij behouden en werd in de nieuwe omwalling opgenomen. Het Keizersbastion van deze omwalling bevond zich ten zuiden van het projectgebied. De huidige Tabaksvest diende als binnenweg van de Spaanse omwalling tussen de Kipdorppoort en de Sint-Jorispoort, maar volgde hetzelfde tracé van de laatmiddeleeuwse vestweg.

Vraagstelling

Het onderzoek richtte zich in eerste instantie op de vestingwerken. De geschiedenis van het terrein is immers nauw verbonden met de verschillende stadsomwallingen. Het onderzoek moest dan ook uitwijzen of er nog restanten aanwezig waren van de middeleeuwse vestingwerken of de latere Spaanse omwalling en het nabijgelegen Keizersbastion.

Resultaten van het onderzoek

Tijdens de opgraving kwamen een gracht en een wallichaam aan het licht. Deze structuren namen een groot deel van het terrein in. In vlak was de gracht goed zichtbaar dankzij de donkere vulling. De breedte van de gracht bedroeg 6,8 m. In profiel was de gracht 2 m diep. In de grachtvulling werden verschillende lagen onderscheiden. Onderaan bevond zich een zwart humeus pakket, het bezinksel uit de actieve fase van de gracht. De gracht leek minstens één keer opnieuw uitgegraven en later gedempt. Aan de zuidelijke kant van de gracht was de oudste getrapte uitgraving van de gracht zichtbaar. Aardewerk uit de gebruiksfase werd gedateerd in de 13de en 14de eeuw.

De middeleeuwse gracht en wal in bovenaanzicht
(© Baac Vlaanderen)

Aan de noordelijke zijde van de gracht bevond zich het wallichaam dat opgebouwd was uit verschillende lagen verspitte moederbodem. Ook bij de wal waren verschillende fases te onderscheiden. Onderaan bevond zich immers een wallichaam van 5 m breed, afgeboord door een grijs pakket aarde dat een tijdje het oppervlak van de structuur moet hebben gevormd. Hier bovenop bevonden zich nog een aantal lagen verspitte natuurlijke bodem, die mogelijk een uitbreiding van het wallichaam weerspiegelen.

Zowel de gracht als de wal lijken verschillende fasen te hebben gehad. Of die verschillende fasen te linken zijn aan de overgang van de derde naar de vierde stadsuitbreiding blijft voorlopig onduidelijk. De relatie tussen gracht en wal is jammer genoeg in recente tijden vergraven. Door het ontbreken van dateerbaar materiaal heeft de interpretatie en datering van gracht en wal in deze fase van het onderzoek gevolgen voor de interpretatie van het bovenliggende pakket.

Bovenop de gedempte gracht en wal bevond zich immers een groenig pakket. Vooraleer dit pakket aangebracht werd, werd de wal horizontaal afgegraven en de gracht gedempt. Indien gracht en wal zowel de derde als de vierde stadsuitbreiding vertegenwoordigen, kan het bovenliggende pakket geïnterpreteerd worden als een nivellering van het terrein in functie van de 16de-eeuwse omwalling.

Indien gracht en wal enkel de derde stadsomwalling vertegenwoordigen, kan het volledige bovenliggende groenige pakket geïnterpreteerd worden als een wallichaam voor de vierde stadsomwalling.

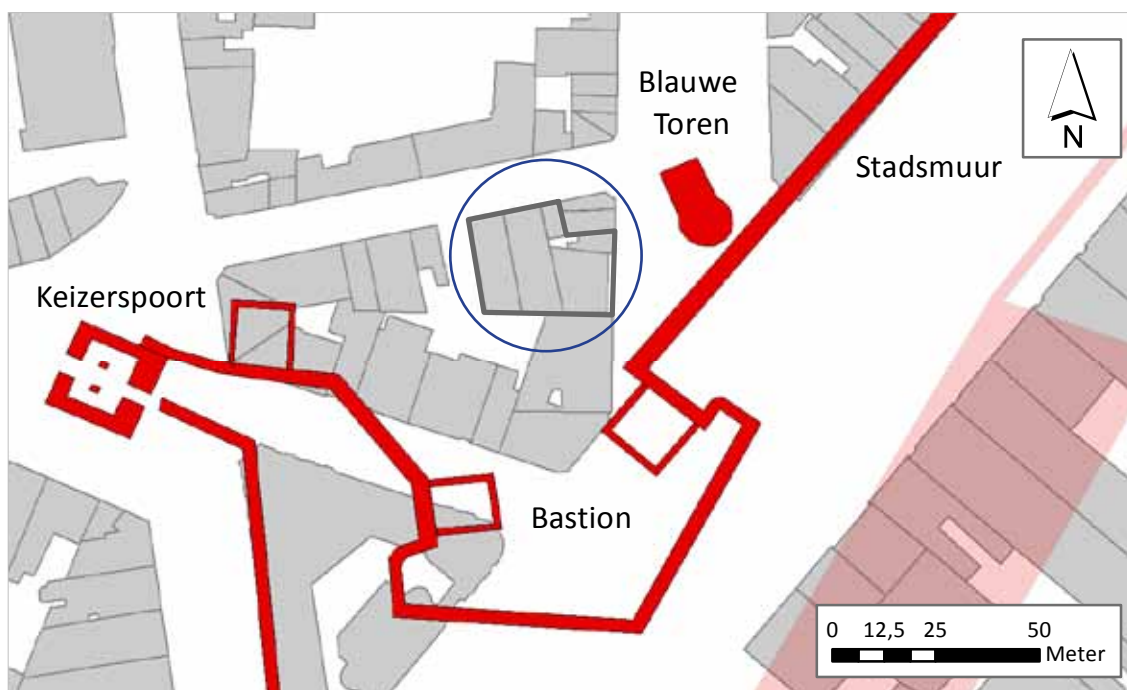
Op het terrein werden ook enkele waterputten gedocumenteerd. Twee van de waterputten hadden een houten basis en een bakstenen bovenbouw. De derde waterput was volledig in baksteen gebouwd. Dit bakstenen exemplaar werd op basis van het vondstmateriaal gedateerd in de 19de eeuw, evenals één van de putten met houten basis. Van deze laatstgenoemde bleek zowel de basisconstructie, bestaande uit twee ringen van schuin afgesneden segmenten, als de planken die hier verticaal tegen genageld waren goed bewaard.

De derde put kon op basis van de gebruikte bakstenen en het materiaal in de vulling van de put in de 16de eeuw geplaatst worden. Hier bestond de houten basis uit een enkele ring met verschillende, in elkaar passende segmenten met daarin verticaal houten pennen via een pen-en-gat-verbinding. Vermoedelijk lag een tweede houten ring horizontaal op de pennen en rustte de bakstenen bovenbouw hier op. Verticaal tegen de basis waren houten planken genageld. Deze planken waren echter slechts fragmentarisch bewaard.

Veerle Hendriks, Inger Woltinge

Bron

Hendriks V. en Woltinge I., *Archeologische opgraving Antwerpen Blauwtorenplein/Tabaksvest*, BAAC Vlaanderen Rapport XX, Gent (onuitgegeven rapport).

Situering van het projectgebied

Zicht op de middeleeuwse gracht en wal (© Baac Vlaanderen)

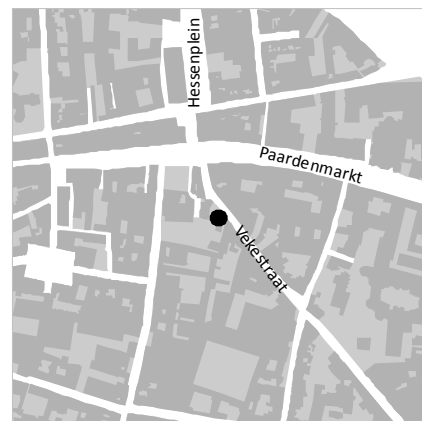
Voor- en achterzijde van het muntje (armenpenning?) uit een dempingslaag van de gracht, A382/S1110/V14/MU1 (foto Guy Vermeylen)

Waterput met houten basis uit de 16de eeuw (© Baac Vlaanderen)

VEKESTRAAT 12-18

Sitenaam: Vekestraat 12-18
Sitecode: A383
Locatie: Vekestraat 12-18, 2000 Antwerpen
Coördinaten: 51°13'28"N 4°24'36"O
Kadastrale gegevens: Afdeling 2; Sectie B; percelen 1006R, 1008E, 0985B
Opdrachtgever: Vekestraat 12-18 nv
Uitvoerder: Studiebureau Archeologie
Aard bedreiging: afbraak van de bestaande bebouwing en constructie van nieuwe panden met een ondergrondse parkeergarage
Datum onderzoek: 16 oktober - 12 december 2014
Aard onderzoek: vlakdekkende opgraving
Cultuurperiode: late middeleeuwen, nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied Vekestraat 12-18 bevindt zich ten noordoosten van de middeleeuwse ruiestad en net binnen de zone van de zgn. derde stadsuitbreiding (1295-1314). De Vekestraat zelf loopt tussen de Paardenmarkt en de Grote Kauwenberg en zou in de 15de eeuw ontstaan zijn.

Historische kaarten geven aan dat het projectgebied vanaf de 16de eeuw bebouwd was. Op enkele 16de-eeuwse gravures en plannen is te zien dat enkel de straatzijde van de huidige Vekestraat al bebouwd was, de achtererven zijn nog grotendeels vrij. Ook op het primitief kadaster (1823) is nog steeds een groot deel van het terrein onbebouwd.

Op het projectgebied bevonden zich vanaf de 19de eeuw vier panden. De panden Vekestraat 12 en 14 waren voor de aanvang van het onderzoek al gesloopt, de panden 16 en 18 werden ten behoeve van de nieuwbouw afgebroken. Van de panden 12-14 is geweten dat ze werden opgetrokken op de plaats van het 18de-eeuwse *Wijnhuys* en in het laatste kwart van de 20ste eeuw zijn gesloopt.

Achteraan de percelen was een scheimuur bewaard die eveneens de achtermuur uitmaakte van de 19de-eeuwse godshuisjes in de aangrenzende Venusstraat. De vroegste verwijzing naar deze muur dateert uit 1686. De godshuisjes

Overzichtsfoto van het vlak (© Studiebureau Archeologie)

werden in de 1804 ingericht in de voormalige *Berg van barmhartigheid* (openbare kredietinstelling). Zij kregen in 1620 beschikking over een deel van de 35 Engelse pakhuizen die in 1562 in de Venusstraat opgericht waren. Aangezien er geen aanwijzingen zijn voor het afbreken en heropbouwen van deze gebouwen, kan er van uitgegaan worden dat de bestaande muur deel uitmaakt van de oorspronkelijke gebouwen, namelijk de Engelse pakhuizen uit 1562.

Archeologisch onderzoek in de nabije omgeving van het projectgebied bracht al vaker sporen en resten uit de late middeleeuwen en postmiddeleeuwen aan het licht. Twee recente opgravingen door de dienst archeologie van de stad Antwerpen leverden resten uit de volle middeleeuwen op. Zo werden op de locatie Klapdorp/Mutsaardstraat (A309, BELLENS 2013) volmiddeleeuwse bewoningssporen aangetroffen in de vorm van paalkuilen, een waterput en een oven of haard. Ook op de site Paardenmarkt (A315, SCHRYVERS 2013) konden bewoningssporen uit de 11de-12de eeuw worden blootgelegd in de vorm van vlechtwerk(wand) en een houten waterput.

Vraagstelling

Het onderzoek had tot doel archeologische sporen en vondsten te registreren ten einde de bouwgeschiedenis van dit stadsdeel te reconstrueren of aan te vullen.

Resultaten van het onderzoek

Er werden sporen en resten uit drie chronologische perioden geregistreerd. De datering geschiedde hoofdzakelijk op basis van het vondstmateriaal.

Uit de late middeleeuwen en nieuwe tijd (14de-15de tot 17de eeuw) werden enkele kuilen en paalkuilen opgegraven. Jammer genoeg kon er geen structuur herkend

worden. Eén van de kuilen bevatte een grote hoeveelheid hoornpitten, wat mogelijk op de aanwezigheid van een leerlooier wijst. Verder waren er twee evenwijdig lopende greppels en enkele paalkuilen die de perceelgrenzen uitmaakten.

Het merendeel van de muren en structuren dateert uit de postmiddeleeuwen of nieuwe tijd (16de-18de eeuw). Deze muren houden overwegend een noordoost-zuidwest oriëntatie aan, zoals de meeste panden in deze straat nu nog doen. In totaal konden vijf bouwfasen onderscheiden worden. Zoals uit de cartografische bronnen al bleek, behoort het grootste deel van het projectgebied tot de achtererven van de aanpalende bebouwing. Wellicht betreffen het dan ook constructies die in verband moeten worden gebracht met panden die er vóór de thans gesloopte 19de-eeuwse panden stonden. Vermoedelijk gaat het om scheidingsmuren, maar omwille van het fragmentaire karakter was het niet mogelijk de achtererven op basis van deze resten verder op te delen. Verder werden nog een beerput en een waterput ontdekt. Ook de grondsporen die uit deze periode dateren, houden overwegend de noordoost-zuidwest oriëntatie aan. Het gaat hoofdzakelijk om kuilen, meestal gebruikt om afval in te dumpen. Enkele kuilen konden als zandwinningskuilen geïnterpreteerd worden: ondiepe kuilen die reikten tot de hardere zandleemlaag.

Tenslotte werd in de zuidelijke zone van het projectgebied een gebouw gezien dat op poeren rustte. Er konden vijf poeren geregistreerd worden, telkens 60 x 60 cm en nog tot een hoogte van 60 cm bewaard. Ze waren opgetrokken uit bakstenen en een zeer harde, grijze kalkmortel. Dit gebouw dateert uit de nieuwe tijd. Daarnaast dateren ook twee geïsoleerde structuren, een beerput en een waterput, uit deze periode.

Anne Schryvers, Vanessa Vander Ginst, Maarten Smeets

Bronnen

- Van der Ginst V., en Smeets M., Het archeologisch onderzoek aan de Vekestraat te Antwerpen, *Archeo-Rapport 297*, Studiebureau Archeologie, Kessel-Lo, 2015.
- Bellens T., Vandenbruaene M. & Eryvynck A., Een Gallo-Romeins crematiegraf in Antwerpen (prov. Antwerpen), in: *Relicta 3*. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen, Brussel, 2007, 183-198.
- Bellens T., A309, Klapdorp, in: Jaaroverzicht 2011-2012. *Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg 10*, Antwerpen, 2013.
- Bellens T., Schryvers A., Tys D., Termote D. & Nakken H., Archeologisch onderzoek van de Antwerpse Burcht, in: *M&L. Monumenten, landschappen en archeologie*, 31, 1, 4-21.
- Bogemans F., *Legende overzichtskaart Quartairgeologie Vlaanderen*, Brussel, 2005.
- Geyskens L., Beelden en plaketten uit pijpaaarde te Antwerpen, in: *Berichten en Rapporten over het Antwerps Bodemonderzoek en Monumentenzorg 5*, Antwerpen, 2002, 9-114.
- Jacobs P. e.a., *Kaartblad 15-Antwerpen. Toelichting bij de geologische Kaart van België*, Brussel, 2010.
- Schryvers A., A315, Paardenmarkt, in: Jaaroverzicht 2011-2012. *Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg 10*, Antwerpen, 2013.
- Smeets M. & Avern G., Recording Excavations with a Metrology Tracking System, in: Börner W., Uhlirz S. & Dollhofer L. (eds.) 2012: *Proceedings of the International Conference on Cultural Heritage and New Technologies 16*, Wenen, 2012, 659-670.
- Van Celst M. e.a., *Bouwhistorisch onderzoek Antwerpen-Vekestraat 12-18*. Rapporten All-Archeo bvba 103, Bornem, 2012.
- Van Ranst E. & Sys C., *Eenduidige legende voor de digitale bodemkaart van Vlaanderen* (schaal 1:20.000), Brussel, 2000.
- Veeckman J. & Bellens T., Stadsarcheologie in Antwerpen, in: *Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 26, 2, 2007, 48-57.

BEATRIJSLAAN

Sitenaam:	Beatrijslaan
Sitecode:	A387 - (extern) ANBE 14
Locatie:	Beatrijslaan 90 - 92 Antwerpen
Coördinaten:	51°12'40"N 4°22'25"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 13; Sectie N; percelen 372N, 374C
Opdrachtgever:	Aquafin NV
Uitvoerder:	Fodio
Aard bedreiging:	bouw van pompputten en persleiding
Datum onderzoek:	17 - 26 september 2014
Aard onderzoek:	archeologische opgraving
Cultuurperiode:	nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied is gelegen aan het Galgenweel, op de site van het voormalig fort van Burcht. De loodsen die er vandaag te vinden zijn, worden gebruikt door verschillende zeilverenigingen die varen op het Galgenweel. De plaats bevindt zich op de linker Schelde-oever ter hoogte van de bocht die de Schelde beschrijft voor Antwerpen, en ligt aan de zuidoostgrens van de nu verdwenen Borgerweertpolder. De bijzondere ligging van deze polder ten opzichte van Antwerpen beïnvloedde in sterke mate de inrichting van het gebied. Het meest oostelijke punt van de polder, het Vlaams Hoofd, vormde een bruggenhoofd waarlangs alle handelsactiviteit tussen het graafschap Vlaanderen en de stad Antwerpen werd georganiseerd. Het Vlaams Hoofd lag pal tegenover de keel van de vesting van Antwerpen. Het is dus niet verwonderlijk dat deze plaats ook in aanmerking kwam voor de bouw van militaire versterkingen. Tot het begin van de 19de eeuw ging het vooral om tijdelijke vestingwerken. Vanaf de Franse periode vormde de Schelde niet langer de grens tussen Vlaanderen en Brabant. Daardoor kregen de plannen stilaan vorm om naast de vestingwerken, ook de stad zelf uit te breiden tot de linker Schelde-oever.

Reeds tijdens de Franse periode werden aan de oostelijke grens van de Borgerweertpolder twee lunetten/schansen opgetrokken die het fort Vlaams Hoofd moesten flankeren en een aanval op de stad vanuit het westen moesten verhinderen. In het tweede kwart van de 20ste eeuw werd de Borgerweertpolder bij het stadsgebied van Antwerpen gevoegd en werd er een nieuw stadsdeel ontwikkeld. De aanwezige militaire bouwwerken werden gesloopt.

Vraagstelling

De directe aanleiding voor het archeologisch onderzoek was de geplande aanleg van twee pompputten en een bijhorende persleiding. Deze dienen om de loodsen en gebouwen van de zeilclubs aan te sluiten op de bestaande riolering van de Beatrijslaan. De vraagstelling van het onderzoek is, gezien de ligging van het projectgebied, gericht op het opsporen van archeologisch erfgoed dat

deel uitmaakte van Fort Burcht of zijn mogelijk op dezelfde plaats te lokaliseren voorganger uit de 16de eeuw, de Melkhuisschans.

Resultaten van het onderzoek

Na het georefereren van de beschikbare plannen en kaarten bleek dat de geplande werken zouden worden uitgevoerd ter hoogte van Lunet F, ook Fort Burcht genaamd. Lunet F was één van de twee schansen die het Vlaams Hoofd flankeerden sinds de Franse Periode. Het gaat om een vijfhoekige schans, met de punt naar de polder gericht en de keel parallel aan de Scheldedijk. De schans werd gebouwd tussen 1806 en 1811. Eén van de twee geplande pompputten zou komen te liggen op de plaats van het gecasematteerd gebouw op het binnenplein van deze schans. Vanaf de Nederlandse periode werd deze schans fort Burcht genoemd. Fort Burcht werd in 1881 gedemilitariseerd. Vanaf 1894 werd begonnen met het ophogen van de Borgerweertpolder en verdwenen de versterkingen op linkeroever één voor één onder de baggerspecie. Lunet F/ Fort Burcht verdween als laatste in 1957.

Uit het betonnen wegdek werd voor het plaatsen van pompput 1 een plaat van 5 x 5 m weggebroken. In deze werkput werden muurresten aangetroffen die behoren tot het rechthoekig gebouw opgetrokken op het binnenplein van Lunet F. In de werkput werd tevens een verplaatst fragment van een gewelf aangetroffen dat bij de afbraak neerstortte in de binnenruimte van het gebouw.

De contouren van dit gebouw staan aangegeven op het plan Scheepers (1868). Uit de summiere beschrijving van Akkerman uit 1814 blijkt dat het gaat om een deel van een 'bomvrij' onderkomen voor een 60-tal soldaten.

De meest opvallende eigenschap van het aangetroffen muurwerk is het verschil in techniek tussen het metselwerk van de buitengevel en de rest van het muurwerk. Het gewelf en het grootste deel van de muurresten werden gemetseld met een witte kalkmortel. Voor de buiten-

gevel werd gewerkt met een grijze kalkmortel met een zwart glasachtig puzzolaan. Deze keuze van mortel is een logische keuze gezien de vochtwerende en hydraulische eigenschappen van een puzzolaan. Nergens werd een zichtbaar verband gevonden tussen het metselwerk van de binnenmuur en dat van de buitengevel. Toch werden beide muren hoogstwaarschijnlijk gelijktijdig opgetrokken. Op twee plaatsen werden tussen de gevel en de achterliggende muur verticale stroken uitgespaard met een diepte van één steen. Deze stroken zorgen voor de verankering van de buitengevel.

Door de hoge grondwaterstand en de beperkte verstoringsdiepte kon niet worden bepaald op welk niveau de funderingen van het bouwwerk zich bevinden en welke funderingstechnieken werden gebruikt voor het bouwen van een dergelijk massief bouwwerk in onstabiele bodem. Ook de interne organisatie van het gebouw kon niet worden onderzocht. Toekomstig onderzoek van de site kan zich richten op de overige gemetselde onderdelen van de schans: de sluis, de brughoofden en de kruitkamers, maar ook op eventuele restanten van de omringende gracht.

Marleen Arckens, Jan De Beenhouwer

De muurresten in werkput 1 met zicht op de buitengevel vanaf het noorden. Rechts op de foto: de doorgang naar de binnenruimte waarin het gewelf is neergestort, nog zichtbaar in de wand op de achtergrond. (© Fodio)

Bronnen

Akkerman, *Militaire memorie over Antwerpen en onderhorige sterkten opgemaakt ingevolge order van z.e. den heere lt. generaal Krayenhoff, inspecteur generaal der fortificatiën enz. door den ondergetekende kapitein ingenieur Akkerman*, Antwerpen 1814. Antwerpen: Simon Stevinstichting, 1989.

Arckens M., De Beenhouwer J. & Bervoets G., *Lunet F - Fort Burcht IV. Antwerpen Beatrijslaan. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek*. Fodio Rapport 16. Wijnegem, 2015.

Direction d'Anvers. Plan indiquant les travaux exécutés en 1810 à la Lunette F. J. Paris, le Capitaine du Génie chargé des travaux de la Lunette F. Anvers, le 1 décembre 1810.

Mede ondertekend door de commandant van de geniete Antwerpen, S. Bernard. Visum van de directeur van de fortificaties, Sabatier. Handschrift. Pen. Aquarel. Papier. Schaal 20,2 cm voor 200 m, of 1:100. Geen oriëntatie. Frans. Legende. Afmeting binnenkader 40,4 x 48 cm, blad 43,2 x 50,5 cm. Dijken. Waterlopen. Schans. Algemeen Rijksarchief Brussel. Kaarten en Plannen in Handschrift 5073.

Scheepers 1868. *“Plan géométrique parcellaire et de nivellement de la ville d'Anvers et des communes limitrophes dressé et gravé à l'échelle de 1 à 5000.* Lithografie; blad 1215 x 1680 mm; kaartrand 1110 x 1580 mm. Stadsarchief Antwerpen 12#8824.

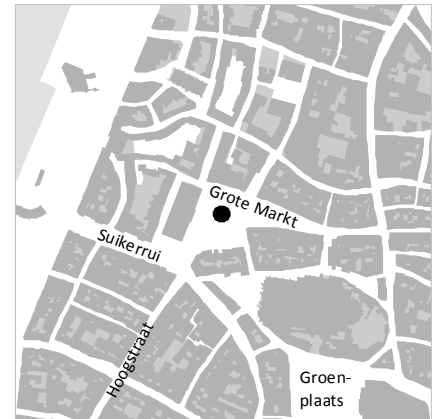
Uitsnede uit het Plan Scheepers (1868) met tegenover de stad, op de linkeroever van de Schelde, het Vlaams Hoofd geflankeerd door twee schansen (het noorden bevindt zich links). (© Stadsarchief Antwerpen)

Gegeorefereerd detail uit het Plan Scheepers (1868) met in het rood de inplanting van werkput 1. Deze snijdt de noordoostgevel van het rechthoekig gebouw op het binnenplein van de schans (het noorden bevindt zich bovenaan). (© Stadsarchief Antwerpen)

GROTE MARKT

Sitenaam:	Grote Markt
Sitecode:	A390
Locatie:	Grote Markt z.n., 2000 Antwerpen
Coördinaten:	51°13'16"N 4°23'59"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling I; Sectie A; Openbaar domein
Opdrachtgever:	Stad Antwerpen
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	mechanische boringen in functie van milieuonderzoek
Datum onderzoek:	25 en 26 augustus 2014
Aard onderzoek:	archeologische boringen
Cultuurperiode:	middeleeuwen, nieuwe Tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

In augustus 2014 werd een oriënterend booronderzoek uitgevoerd op de Grote Markt, in functie van de eventuele milieuhinder tijdens evenementen. De Grote Markt geldt al eeuwenlang als forum voor markten en evenementen en gaat terug op een driehoekige gemeenschappelijke ruimte (biest, opstal, brink, ...?) waarlangs doorheen de tijd schepen- en gildenhuzen verschenen.

Vraagstelling

Doel van het onderzoek behelst het in kaart brengen van de bodemopbouw onder een deel van de Grote Markt, het traceren van eventuele zwarte lagen en hun datering, samenstelling en origine.

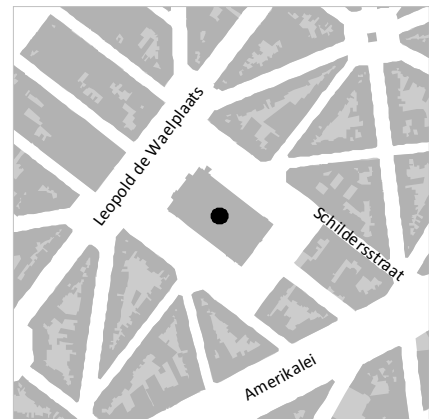
Resultaten onderzoek

De stedelijke archeologische dienst greep de kans om een aantal boorstalen in te zamelen om hiermee beter zicht te krijgen op de archeologische bodemopbouw onder het huidige marktplein. De boringen geven aan dat zich onder de Grote Markt minstens plaatselijk onder puinpakketten van historische bebouwing een metersdik pakket zwarte aarde met organische resten bevindt. Daarin zit mogelijk informatie verscholen over het ontstaan en het ruimtegebruik van de Grote Markt. Bij de meest noordelijke van de drie archeologische boringen reikt dit zwart pakket zelfs tot ruim zeven meter onder de huidige bestrating. Binnen afzienbare tijd worden de gerecupereerde boorstalen in detail onderzocht. Hierbij zullen de samenstelling, herkomst en datering van de zwarte laag/lagen wellicht in kaart gebracht kunnen worden.

Tim Bellens

PLAATSNIJDERSTRAAT 2 (KMSKA)

Sitenaam:	Plaatsnijdersstraat 2 (KMSKA)
Sitecode:	A393
Locatie:	Plaatsnijdersstraat 2, 2018 Antwerpen
Coördinaten:	51°12'31"N 4°23'42"O
Kadastrale gegevens:	Afdeling 11; Sectie L; Openbaar domein, L3663B
Opdrachtgever:	Vlaamse overheid
Uitvoerder:	Geert Vynckier, Agentschap Onroerend Erfgoed
Aard bedreiging:	funderingswerken renovatie Museum
Datum onderzoek:	8 december 2014 - 30 januari 2015
Aard onderzoek:	registratie 3 vondstmeldingen
Cultuurperiode:	nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Onder het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen bevinden zich belangrijke onderdelen van de 16de-eeuwse citadel of het Zuidkasteel. Bij de renovatiewerkzaamheden in het museum kwamen bij graafwerken in drie patio's muren aan het licht die behoren tot de citadel. Deze vondst werd gemeld aan het agentschap Onroerend Erfgoed dat ter plaatse kwam voor het wetenschappelijk onderzoek. Verdere ondersteuning werd geboden door de dienst archeologie van de Stad Antwerpen.

De Antwerpse citadel of dwangburcht werd onder Filips II en de hertog van Alva gebouwd in de politiek woelige 16de eeuw. Zij werd ten zuiden van de toenmalige stad opgericht (1567-1571) en kaderde in de Spaanse repressiepolitiek om de opstandige steden in de Nederlanden te kunnen bedwingen. Het bouwwerk werd ontworpen door de Italiaanse ingenieur Paciotto naar het model van de citadel van Turijn en was in plattegrond een perfecte pentagonale constructie. De vijf hoeken waren voorzien van bastions, vijfhoekige uitsprongen, een Italiaanse nieuwigheid ten opzichte van de middeleeuwse vestingbouw als antwoord op het sterker wordende aanvalsgeschut. De citadel was omgeven door een gracht en werd aangesloten op de stadsomwalling, de hoofdtoegang was gericht naar de stad.

Gedurende drie eeuwen zou de citadel gemengde gevoelens oproepen bij de Antwerpenaars. Binnen de citadel waren kazernes voorzien voor 2000 soldaten, aanvankelijk

Spaanse troepen die als bezetters werden ervaren. Van hieruit trokken in 1576 de Spaanse soldaten plunderend en moordend de stad binnen, een episode gekend als de Spaanse furie.

Op het einde van de 19de eeuw was de stad in de ban van stadsverruiming en vernieuwing en vond er een grote transformatie plaats. De stadsmuren werden afgebroken en in de plaats kwam er een nieuwe boulevard, de leien. Tien jaar later, in 1874, werd ook de citadel afgebroken. Hiermee verdween een belangrijk landmark van de historische stad. Na de afbraak kwamen nieuwe terreinen vrij voor de stedelijke ontwikkeling. Ter hoogte van het projectgebied wordt 1884-1890 het Museum voor Schone Kunsten gebouwd. Momenteel wordt het museum grondig gerenoveerd, volgens het plan en ontwerp van Kaan-architecten. In 2019 zal het vernieuwde museum de deuren openen.

Vraagstelling

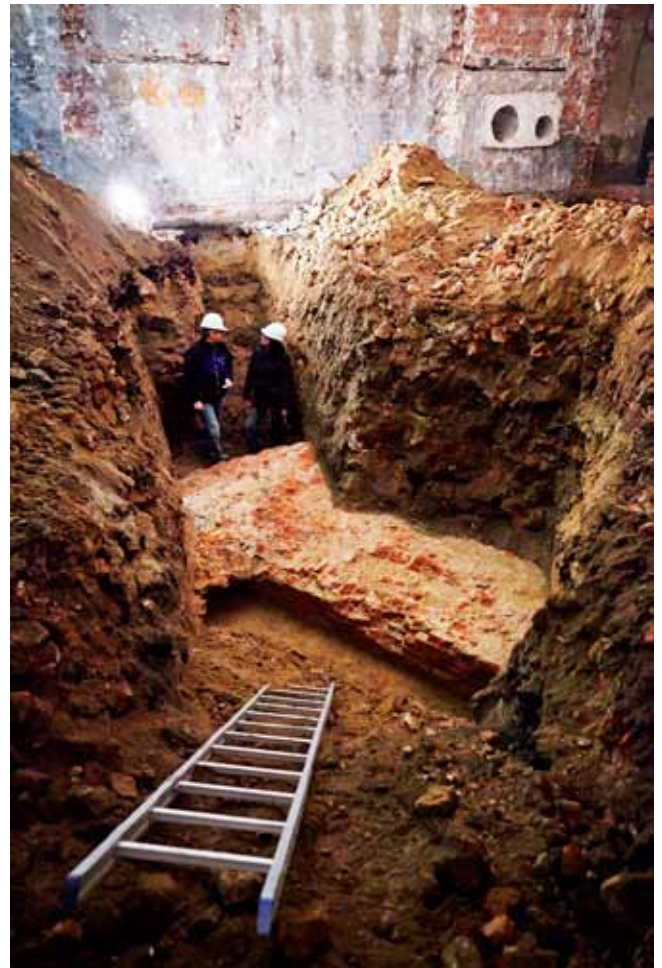
Ondergronds is de blauwdruk van de citadel bewaard gebleven en komen bij werkzaamheden nog altijd archeologische resten van het bouwwerk aan het licht. De restanten zijn meestal al op een halve meter onder het straatniveau zichtbaar. Het terrein van de citadel werd dus opgehoogd en het niveau van het historisch loopvlak bleef zo op veel plaatsen bewaard in de bodem. In de Nederlanden zijn weinig voorbeelden bewaard gebleven van 16de-eeuwse vestingbouw.

Resultaten van het onderzoek

Ter hoogte van het museum liggen belangrijke resten van de hoofdmuur van de citadel tussen de bastions Fernando en Toledo. Ook de kazematstructuren en de kazernes die aansloten op de hoofdmuur bleven nog bewaard. Na de melding van de vondst kwam het agentschap Onroerend Erfgoed ter plaatse voor wetenschappelijk onderzoek. Ook de dienst archeologie van de Stad Antwerpen bood ondersteuning. Onderzoek in drie patio's leverde unieke informatie op. Verschillende muuronderdelen van de hoofdmuur van de citadel en van de kazematten en kazernes werden vrij gelegd en onderzocht. Het agentschap maakte gebruik van 3D-fotografie om de opbouw en de kwaliteit van het metselwerk sterker te kunnen weergeven. Aangezien het gelijkvloerse niveau van het Museum hoger ligt dan de omliggende straten en gebouwen, was bovenop het afbraakniveau van de citadel globaal een hoger ophogingspakket aanwezig. Een gedeelte van de structuren moest na onderzoek wijken ten gevolge van de fundering van de vernieuwde patio's.

Ook in de tuin aan de noordzijde van het museum zijn er nog resten van bastion Fernando bewaard. Er wordt een goede bewaringstoestand verwacht van de kazemat, de vloeren en de geschutruimten. Daarom zijn de resten van dit bastion van de Antwerpse citadel een belangrijke materiële getuige waarvoor naar behoud in situ en indien mogelijk ontsluiting moet worden gestreefd.

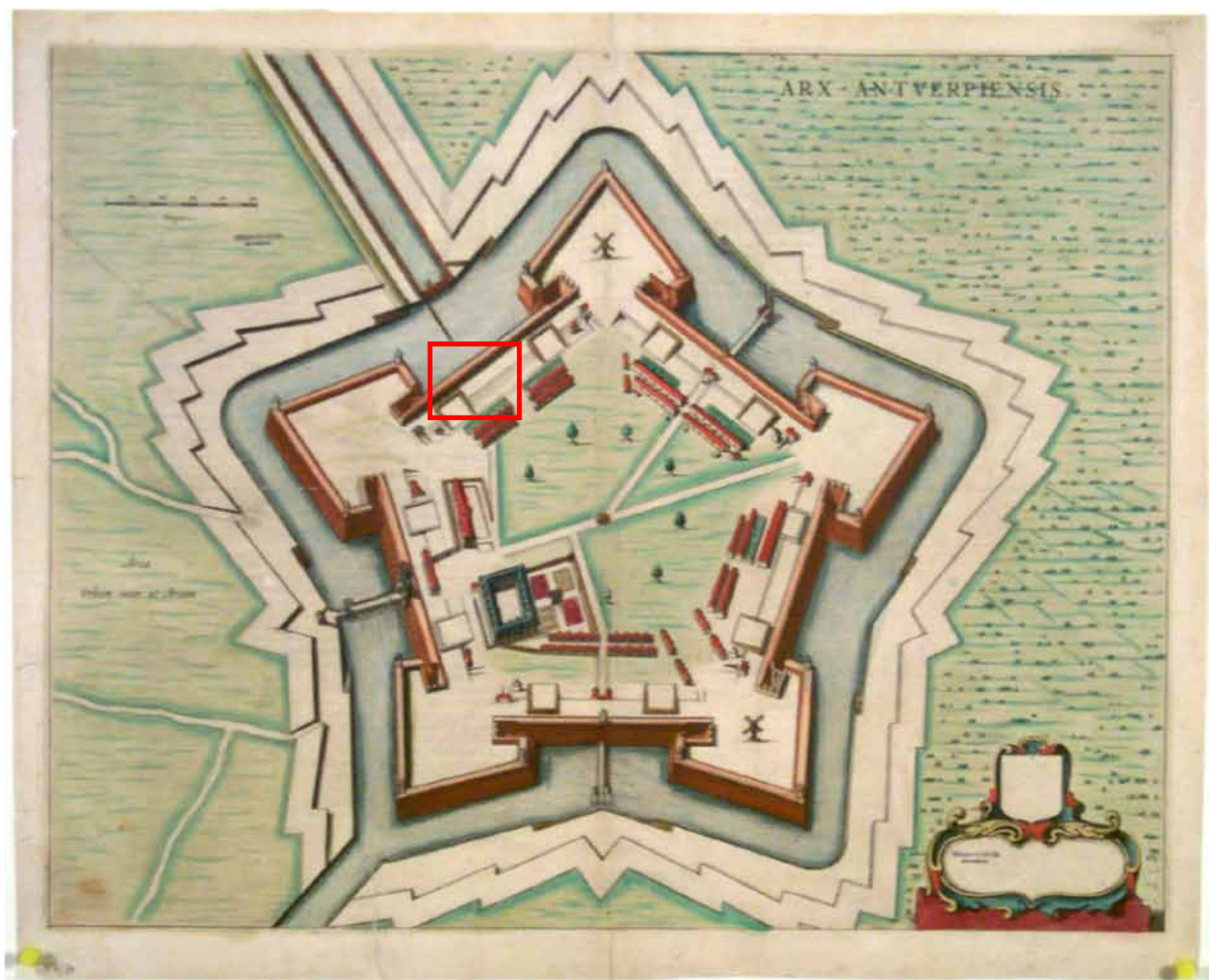
Geert Vynckier, Karen Minsaer

Onderzoek op een restant van de courtine onder het KMSKA (© agentschap Onroerend Erfgoed)

*Citadelresten ter hoogte van het KMSKA
1. courtine; 2. bastion; 3. kazemat; 4. contrescarp*

16de-eeuws plan van de citadel met aanduiding van de onderzoekslocatie (© Stadsarchief Antwerpen)

Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg

Reeds verschenen:

1. Archeologisch onderzoek op de Hanzestedenplaats (2006, november 2009)
2. Archeologisch onderzoek op het Militair Hospitaal (2007, november 2009)
3. Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk (september 2008, november 2009)
4. Archeologisch tuinonderzoek in Museum Plantin-Moretus (oktober 2008, november 2009)
5. Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnenklooster (december 2009)
6. Archeologisch vooronderzoek - A302 Scheldekaaien Sint-Andries / Zuid (juni 2011)
7. Antwerpse inlegtegels in een Europese context (augustus 2011)
8. Kachelovens. Alleen voor de 16de-eeuwse elite? Antwerpen vertelt een ander verhaal (maart 2013)
9. Fysisch antropologisch onderzoek en archeologische interpretatie van de skeletten uit de kerk van Oosterweel (augustus 2013)
10. Jaaroverzicht 2011-2012 (december 2013)
11. Archeologisch onderzoek Brialmontomwalling. Uitbreidingstraat, Antwerpen-Berchem (juni 2014)
12. Haardstenen uit Antwerpse bodem (januari 2015)
13. Majolicategels uit de Braderijstraat (september 2015)
14. Archeologisch onderzoek - A273 Bogaardestraat (Jeugdherberg) (december 2015)